
‘AAN DIE ONZIN HEBBEN WE NOOIT MEEGEDAAN’

De ontwikkeling van de grondslagen van D66 1972-1998

Mathijs kramer (1517082)
Maths9519@gmail.com

Begeleider: Prof. H. te Velde
Tweede lezer: Dr. B.E. van der Boom

Masterscriptie geschiedenis
Faculteit der Geesteswetenschappen
Universiteit Leiden

Woordaaantal: 17.900
Datum: 24 augustus 2020

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
<i>Literatuuroverzicht.....</i>	4
<i>Methodologie</i>	7
1. Achtergrond 1966-1972	11
2. 1972- 1977: Van opheffen naar doorgaan	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Een partij in verval, stemmen over opheffing	15
2.3 Doorgaan wint voorzichtig tractie	19
2.4 Analyse.....	20
3. 1977-1982: De grondslagendiscussie.....	22
3.1 Inleiding	22
3.2 Voorstanders van het aannemen van grondslagen	23
3.3 Tegenstanders van het aannemen van grondslagen	25
3.4 Het einde van de grondslagendiscussie, op naar de verkiezingen	26
3.5 Analyse.....	28
4. 1982-1997: De herrijzenis van Hans van Mierlo	30
4.1 Inleiding	30
4.2 Zoeken naar richting	31
4.3 Terugkeer Hans van Mierlo.....	34
4.4 Paars I, het eerste kabinet sinds 1917 zonder de confessionelen	36
4.5 Analyse.....	38
5. 1997-1998: Opschudding	40
5.1 Inleiding	40
5.2 'Opschudding' krijgt het voor elkaar: D66 neemt officieel sociaalliberalisme aan	41
5.3 Voorstanders democratiseringsbeweging geven verzet tegen sociaalliberalisme op	42
5.4 Analyse.....	45
Conclusie	46
Bibliografie	51

Inleiding

De partij Democraten 66 (hierna D66) zoals we die anno 2020 kennen, is ontstaan tijdens het D66 najaarscongres van 1998. Tot dit congres had D66 nooit kleur willen bekennen over haar fundamentele ideologische grondslag. Hans van Mierlo was met 44 '*homines novi*' D66 begonnen als een beweging om het politieke systeem in de jaren zestig open te breken.¹ Ideologieën vond hij voornamelijk iets voor andere partijen. Hans van Mierlo, liefkozend ook wel HAFMO genoemd naar zijn initialen, was de befaamde leider, oprichter en fractievoorzitter van D66. Toen hij in 1998 na afloop van het partijcongres van D66 in de stadsschouwburg van Gouda zijn jas uit de garderobe haalde, zou hem ontvallen zijn: '(...) dat wij aan die flauwekul nooit mee hebben gedaan.'² Met flauwekul bedoelde hij ideologie. In 1998 besloot D66 om toch een volwaardige politieke partij met een ideologie te worden. Het proces waarbij een partij veranderde van club zonder expliciete ideologie naar een volwaardige partij, is uniek in het Nederlands politieke landschap. Dit is in de Nederlandse politieke literatuur echter onderbelicht gebleven. Daarom focust deze scriptie op de ontwikkeling van D66.

Allereerst is het belangrijk om vast te stellen waarom de partij was ontstaan. In de jaren '60 vond een club intellectuelen dat er sprake was van politieke malaise. Op 15 september 1966 kwamen zij met het: 'Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie.'³ De club intellectuelen zette zich af tegen de onduidelijkheid en politieke chaos die zij ervoeren. Zij vonden dat de confessionele partijen vooral uitwaren op macht, zonder daadwerkelijk iets te bieden aan de burger. Hans Gruijters, medeoprichter van D66, vergeleek in 1967 Katholieke Volkspartij (KVP)-fractievoorzitter Norbert Schmelzer met een smokkelaar die elke dag met een kruiwagen zand aan de grens verscheen. Iedere keer werd het zand in de kruiwagen omgewoeld om smokkelwaar te ontdekken, totdat men ontdekte dat hij kruiwagens smokkelde. Hans Gruijters stelde aldus over de KVP: 'Zolang men zich niet realiseert dat de KVP in het zand der beginselen niets verbergt, dat de politiek de moeite waard is, behoeft men zich er niet over te verbazen dat haar leiders elke verkiezing weer het karretje van de macht de grens

¹ Redactie, 'Democrats 66 (D66)' Geraadpleegd via:

https://www.parlement.com/9353000/1/j9tvgaicor7dxyk_j9vvknrezmh4csi/vh8lnhrouwy0 (17 augustus 2020).

² Redactie, 'Eindelijk heeft D66 een ondertitel: 'sociaal-liberale partij'', *Volkskrant* (23 november 1998).

³ Initiatiefcomité D66, *Appèl* (ZP 1966).

over weten te smokkelen.⁴

De oprichters van D66 waren het fundamenteel oneens met hoe dit politieke systeem werkte en zagen oplossingen in radicale democratisering en verduidelijking in de politiek. Zij wilden dit onder meer bereiken met een districtenstelsel en een gekozen minister-president. Als dit zou lukken was het de bedoeling de partij vervolgens op te heffen.⁵

Democratische vernieuwing werd echter niet bereikt, want D66 kreeg beginjaren '70 niet genoeg stemmen en daarmee niet de beoogde invloed. De partij werd na een veelbelovend begin massaal verlaten door zowel leden als kiezers. De overgebleven leden begonnen zich te bezinnen op hoe het verder moest met de partij. Een deel was voorstander om de partij sociaalliberaal te noemen. De meerderheid was voor opheffing van de partij. De daarvoor benodigde statutaire tweederdemeerderheid werd echter niet behaald en de opheffing ging niet door. De partij werd voortgezet onder leiding van Jan Terlouw die met succes D66 presenteerde als de 'vierde stroming' van de Nederlandse politiek, wat volgens Jan Terlouw het linksliberalisme was. In het linksliberalisme speelde enerzijds persoonlijke vrijheid een grote rol, bijvoorbeeld vrijheid van meningsuiting en religie. Dit is negatieve vrijheid. Anderzijds was de vrijheid om jezelf te ontplooien ook belangrijk, door bijvoorbeeld onderwijs en een grotere kansengelijkheid door herverdeling. Dit is positieve vrijheid.^{6 7} De links-liberale stroming was echter controversieel binnen de partij. Er ontstond een discussie over hoe fundamenteel 'grondslagen' waren voor D66 als programmapartij gericht op democratische vernieuwing. Dit gevoel kwam voort uit het feit dat D66 niet opgericht was om een ideologie te hebben. De status quo over dit vraagstuk bleef tot de jaren negentig in stand.⁸

In 1998 werd de status quo doorbroken. Tijdens het najaarscongres werd ingestemd met moties om de partij officieel sociaalliberaal te maken. Om te begrijpen hoe en waarom de status quo uiteindelijk doorbroken werd, staat de volgende probleemstelling centraal:

Hoe is D66 van een democratiseringsbeweging veranderd in een volwaardige politieke partij met een ideologie?

⁴ Daniël Boomsma, *De keuze van D66* (Amsterdam 2016) 33.

⁵ Initiatiefcomité D'66, *Appel* (ZP 1966) 7.

⁶ Isaiah Berlin, *Two concepts of liberty* (Oxford 1958).

⁷ Coen Brummer, *Wat is sociaal-liberalisme?* ('s-Gravenzande 2019) 13.

⁸ Ibidem, 9-10.

Hoe de status quo doorbroken werd, onderzoek ik door archiefstukken van Algemene Ledenvergaderingen en de partijbladen te analyseren. Dit wordt verder toegelicht in de methode. Dit onderzoek is wetenschappelijk relevant, omdat weinig is geschreven over hoe en waarom partijen van ideologie veranderen of aannemen. Er is wel een redelijke hoeveelheid politicologische literatuur geschreven over partijveranderingen, zoals *'Why do parties change position?'* van Gijs Schumacher, Catherine de Vries en Barbara Vis.⁹ Hier wordt verder op ingegaan in het literatuuroverzicht. Deze scriptie draagt bij aan de literatuur door specifiek te kijken hoe een partij een inhoudelijke verandering doormaakt op het ontwikkelen van een ideologie. Daarnaast draagt deze scriptie ook bij aan literatuur over het liberalisme in Nederland na de Tweede Oorlog. Er is een overvloed van geschiedschrijving over liberalisme in Nederland in de negentiende en de vroege twintigste eeuw, maar er bestaat een hiaat wat betreft de naoorlogse periode tot nu. Er bestaan wel algemene historische werken over D66 zoals: *'Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003'* van M.S. van der Land of *'D66: een blijvend appèl'* onder redactie van Jan Veldhuizen, maar geen literatuur die specifiek ingaat op de ideologische ontwikkeling van D66.^{10 11} Met deze scriptie kan een begin worden gemaakt om deze leemte op te vullen.

Literatuuroverzicht

Als eerste wordt beschreven wat een ideologie is, vervolgens wordt beschreven waarom politieke partijen zouden willen veranderen.

In de literatuurstudie van politicologen John Jost, Christopher Federico en Jaime Napier over de structuur, inhoud en functie van ideologische systemen werd gesteld dat veel academici een overvloed aan definities geven met de hoop dat de lezer een patroon ontdekt.¹² Volgens John Jost, Christopher Federico en Jaime Napier is de minst controversiële definitie de definitie van Robert Erikson en Kent Tedin. Volgens hen zijn ideologieën een: '(...) set of beliefs about the proper order of society and how it can be achieved.'¹³ Arthur Denzau en Douglass North voegden toe: 'Ideologies are the shared

⁹ Gijs Schumacher, Catherine de Vries en Barbara Vis, 'Why Do Parties Change Position? Party Organization and Environmental Incentives', *The Journal of Politics* 75:2 (2013) 464-477.

¹⁰ Menno van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003).

¹¹ Jan Veldhuizen e.a. ed., *D66: Een Blijvend appèl: 35 Jaar Werken Aan Vernieuwing* (Alphen aan de Rijn 2001).

¹² John Jost, Cristopher Federico en Jaime Napier, 'Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities', *Annual review of Psychology* 60:1 (2009) 307-337.

¹³ Ibidem, 309.

framework of mental models that groups of individuals possess that provide both an interpretation of the environment and a prescription as to how that environment should be structured.¹⁴ Kortom, een ideologie is een collectief raamwerk van een groep individuen om te bepalen hoe onze wereld geïnterpreteerd moet worden, en hoe deze er uit zou moeten zien. Volgens John Jost communiceren specifieke ideologieën gedeelde opvattingen, meningen en waarden van bepaalde gemeenschappen, groepen of klassen.¹⁵ Dit is de definitie die in deze scriptie wordt gebruikt, omdat politieke partijen in essentie een groep mensen zijn die zich hebben verenigd op basis van bepaalde gedeelde waarden. Deze waarden willen zij vervolgens implementeren.¹⁶

Er is relatief veel onderzoek gedaan naar waarom partijen hun beleid zouden willen veranderen. Sinds de politicoloog Ian Budge's in 1994 het artikel '*A New Spatial Theory of Party Competition*' publiceerde¹⁷ zijn er veel studies gedaan naar waarom beleidsveranderingen plaatsvinden. Ian Budge deed onderzoek naar hoe kiezers reageren op een verandering in beleid en of deze verandering effect heeft op toekomstige coalitieonderhandelingen.

In 2013 stelden politicologen Gijs Schumacher, Catherine de Vries en Barbara Vis dat er op basis van eerder onderzoek vier redenen zijn voor partijen om van beleidsstandpunt te wisselen.¹⁸

- Ten eerste beschreven de politicologen dat een partij kan wisselen van standpunt wanneer het electoraat geheel of deels van mening verandert over een bepaald onderwerp. James Adams, Andrea Haupt en Heather Stoll stelden in 2004 dat partijen alleen significant van positie veranderen als de mening van de kiezer duidelijk wegschuift van de beleidsstandpunten van een partij.¹⁹
- Niche partijen zijn daarentegen relatief immuun voor verandering van álle kiezers, maar reageren sterk op verandering in hun eigen trouwe achterban. Niche partijen zoals communisten, extreemrechtse- en groene partijen die het belang van een sterk

¹⁴ Arthur Denzau en Douglass North, 'Shared Mental Models: ideologies and institutions', *Kyklos* 47:1 (1994) 4.

¹⁵ Jost, Federico en Napier, 'Political ideology', 309.

¹⁶ Jost, Federico en Napier. 'Political ideology', 309.

¹⁷ Ian Budge, 'A New Spatial Theory of Party Competition: Uncertainty, Ideology and Policy Equilibria Viewed Comparatively and Temporally', *British Journal of Political Science* 24:4 (1994) 443–67.

¹⁸ Schumacher, De Vries, Vis, 'Why Do Parties Change Position?', 464-477.

¹⁹ James Adams, Andrea Haupt, and Heather Stoll, "'What Moves Parties? The Role of Public Opinion and Global Economic Conditions in Western Europe.'", *Comparative Political Studies* 42:5 (2009) 611–639.

geprofileerde minderheid behartigen, zijn niet erg vatbaar voor het veranderen van mening door het hele electoraat, maar erg gevoelig voor veranderingen in hun achterban. Dit bleek onder andere uit de studie van Lawrence Ezrow e.a. uit 2011.²⁰ Kiezers van deze partijen zijn erg trouw. Thomas Meyer en Bernhard Miller beargumenteerden dat de kiezers van nichepartijen nergens anders heen kunnen, omdat deze partijen een beleidskeuze vertegenwoordigen die door andere partijen bewust of onbewust genegeerd wordt.²¹ Dat bleek ook uit het onderzoek van James Adams e.a. uit 2006 waarin gesteld werd dat 'niche' partijen die hun standpunten matigen stemmen verliezen.²² Markus Wagner schreef in 2011 een artikel om het nichepartij concept te verduidelijken. Hij beargumenteerde dat een nichepartij het beste omschreven kan worden als een partij die zich op een klein aantal niet-economische onderwerpen richt.²³ Thomas Meyer en Bernhard Miller probeerden in 2015 de definitie van een nichepartij verder te verduidelijken. Zij beargumenteerden dat een nichepartij gedefinieerd kan worden als een partij die electoraal een concurrentiepositie probeert te verwerven op beleidsterreinen die door andere partij genegeerd worden.²⁴ D66 was in haar beginperiode dus duidelijk een nichepartij. Ze richtte zich op een niet-economisch onderwerp, democratisering. Door haar deelname aan de verkiezingen volgde ze ook een electorale strategie door te proberen democratisering af te dwingen bij andere progressieve partijen.

- Verkiezingsnederlagen kunnen zorgen voor verandering. Uit het onderzoek van Zeynep Somer-Topcu uit 2009 bleek dat partijen voor een keuze staan wanneer ze hun beleidsposities bepalen. Veranderen ze deze om hopelijk meer stemmen te winnen, of doen ze dit juist niet uit angst meer kiezers te verliezen? Een verkiezingsnederlaag is een datapunt om deze keuze op te baseren.²⁵ Partijen zijn

²⁰ Lawrence Ezrow e.a., 'Mean Voter Representation versus Partisan Constituency Representation: Do Parties Respond to the Mean Voter position or to Their Supporters?', *Party Politics* 17:3 (2010) 275–301.

²¹ Thomas Meyer en Bernhard Miller. 'The niche party concept and its measurement.', *Party Politics* 21:2 (2013) 259-271.

²² James Adams e.a., 'Are Niche Parties Fundamentally Different from Mainstream Parties? The Causes and the Electoral Consequences of Western European Parties' Policy Shifts, 1976-1998', *American Journal of Political Science* 50:3 (2006) 513–529.

²³ Markus Wagner, 'Defining and measuring niche parties' *Party Politics* 18:6 (2012) 1.

²⁴ Thomas Meyer en Bernhard Miller, 'The niche party concept and its measurement', *Party Politics* 21:2 (2015) 267.

²⁵ Zeynep Somer-Topcu, 'Timely Decisions: The Effects of Past National Elections on Party Policy Change.', *The Journal of Politics* 71:1 (2009) 238–248.

meer geneigd van positie te veranderen wanneer ze een verkiezing verliezen, al wordt dit effect minder sterk wanneer de verloren verkiezing langer geleden is. Janda e.a. gaven tevens aan dat een slechte verkiezingsuitslag op zichzelf niet genoeg is voor een partij om te veranderen, maar wel een voorwaarde kan zijn voor het veranderen van beleidsposities.²⁶ Ian Budge, Lawrence Ezrow en Michael McDonald kwamen tot de conclusie dat beslissingen over de koers van de partij vaak niet strategisch zijn.²⁷ Partijen voeren vooral een interne discussie over ideologie. Verkiezingen zouden alleen tijdelijk beleidsbeslissingen beïnvloeden.

- Exogene factoren, zoals de economie en beleidsveranderingen van concurrenten kunnen ook een reden zijn voor verandering. Uit het onderzoek van James Adams en Zeynep Somer-Topcu bleek dat partijen sterk reageren op beleidsveranderingen van concurrenten, vooral als de concurrenten ideologische overeenkomsten kennen. Linkse partijen reageren dus sneller op veranderingen in beleid bij andere linkse partijen en rechtse partijen reageren sneller op veranderingen in beleid bij andere rechtse partijen.²⁸ Oorzaken zoals onrust, werkloosheid en nieuwe technologieën zorgen ervoor dat partijen zich op nieuwe vlakken gaan differentiëren, zoals een open internationale houding of een gesloten nationale houding. Andrea Haupt onderzocht in 2009 of partijen reageren op veranderingen in de internationale economie.²⁹ Dit gebeurde zowel bij linkse als bij rechtse partijen.

Methodologie

Om antwoord te kunnen geven op de vraag hoe D66 veranderde van democratiseringsbeweging naar een partij met een ideologie is chronologisch gekeken naar het tijdperk 1972-1998. Deze periode is afgebakend omdat in 1972 de discussie begon over het aannemen van een ideologie en in 1998 uiteindelijk werd besloten om officieel sociaalliberaal aan te nemen. De periode van 1966 tot november 1972 wordt in hoofdstuk 1 besproken om meer context te bieden. Om de discussie te begrijpen is het immers belangrijk

²⁶ Kenneth Janda e.a., 'Changes in party identity: Evidence from Party Manifestos', *Party Politics* 1:2 (1995) 171-196.

²⁷ Ian Budge, Lawrence Ezrow en Michael McDonald, 'Ideology, Party Factionalism and Policy Change: An Integrated Dynamic Theory', *British Journal of Political Science* 40:4 (2010) 781-804.

²⁸ James Adams en Zeynep Somer-Topcu, 'Policy Adjustment by Parties in Response to Rival Parties', *British Journal of Political Science* 39:4 (2009) 825-846.

²⁹ Andrea Haupt, 'Parties Responses to Economic Globalization.', *Party Politics* 16:1 (2009) 5-27.

om te weten hoe de partij is begonnen. In de daaropvolgende hoofdstukken zijn enkele periodes uitgelicht waarin het debat over de ideologie van de partij centraal stond. Voor elke periode zijn de toespraken van de partijleider op de Algemene Ledenvergadering (hierna ALV) en de discussiestukken uit partijbladen de *Democraat* en het *Idee* onderzocht. Rondom belangrijke gebeurtenissen, zoals verkiezingen en ALV's zijn daarnaast krantenartikelen geschreven door D66'ers en over D66 geanalyseerd.

De periodes zijn als volgt ingedeeld. De eerste periode loopt van november 1972 tot en met mei 1977. In 1972 begon de discussie of de partij opgeheven moest worden, in 1977 werd de discussie over doorgaan of stoppen beslecht. De tweede periode loopt van mei 1977 tot september 1982. In mei 1977 begon de grondslagendiscussie en in september 1982 vertrok Jan Terlouw als partijleider. De derde periode is van september 1982 tot maart 1997. Gedurende deze periode werd Hans van Mierlo voor de tweede keer lijsttrekker en eindigde deze periode in 1997 met de benoeming van Els Borst als lijsttrekker. De vierde periode loopt van maart 1997 tot november 1998. In deze laatste periode werd uiteindelijk in 1998 het etiket sociaalliberaal aangenomen.

In elk hoofdstuk is geanalyseerd of de vier punten om van beleidsstandpunt te wisselen een rol hebben gespeeld in de discussie en het uiteindelijke besluit om een ideologie aan te nemen. Er is dus gekeken of D66 veranderde van standpunt doordat (1) het hele electoraat opschoof over een onderwerp en de partij zich daardoor gedwongen voelde om zich te verbreden ten opzichte van de democratiseringsbeweging; (2) of zij zichzelf als niche partij identificeerde en of hun eigen achterban de partij dwong om te veranderen; (3) of verkiezingsnederlagen een rol speelden; (4) en of exogene factoren zoals de economie of veranderingen in andere politieke partijen D66 hebben doen besluiten om uiteindelijk een ideologie aan te nemen.

In elk hoofdstuk is gekeken welke leden en partijprominenten voor het behouden van de democratiseringsbeweging waren en welke leden en prominenten juist meer voorstander waren om naast een democratiseringsbeweging een partij met een ideologie te worden. Hierbij is gekeken of zij één of meer van de vier punten aanhaalden of zelf met andere verklaringen kwamen. Op die manier is getracht om de veranderingen binnen de partij te duiden.

Een onderzoek naar ideologie, identiteit en politieke termen zoals sociaal en liberaal kon het best worden vormgegeven in een kwalitatief onderzoek. Met een gedetailleerde

case study was het mogelijk om veel inzicht te verwerven voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag en recht te doen aan de nuances van het debat binnen de partij. Vanuit die optiek zijn de discussie in de partijbladen en de toespraken van de partijleider onderzocht.

Gezien de relatief grote tijdsspanne ten opzichte van de gehele bestaansgeschiedenis van de partij, was de dataset representatief. Een partij bestaat natuurlijk uit meer dan de partijleider en de leden die zo betrokken zijn dat ze een brief of artikel insturen. Echter, om de mening van de partij samengevat en uitgekristalliseerd te zien was deze combinatie van toespraken en de partijbladen de beste optie. Daarnaast is gekozen om krantenartikelen rondom belangrijke gebeurtenissen te analyseren om meer duiding te kunnen geven aan de stukken uit de partijbladen en de toespraken. Er had breder gekeken kunnen worden, maar vanwege de beperkingen van dit onderzoek was dit een duidelijke afbakening. Dit was een goede eerste stap naar het onderzoeken van ideologische verandering.

Wat betreft primaire bronnen was het partijarchief in Groningen de hoofdzakelijke bron. Hieruit zijn alle beschikbare toespraken uit de periode 1972-1998 gekopieerd. Deze bronnen zijn allemaal door de partij aangeleverd, dus stukken die niet van belang werden geacht of niet gunstig waren, zouden kunnen ontbreken. Aangezien de toespraken allemaal in het openbaar uitgesproken zijn, was de kans echter klein dat er iets aan is veranderd. Er ontbraken van enkele algemene ledenvergaderingen wel toespraken, maar voor elk jaar was er minstens één toespraak beschikbaar. In Groningen waren ook de archieven van de *Democraat* en *Idee*, respectievelijk het partijblad en het tijdschrift van het wetenschappelijk bureau, ondergebracht. Deze bladen werden gebruikt om te onderzoeken hoe er breder in de partij gedacht werd over ideologie. Deze brede blik was nodig om te onderzoeken hoe in de partij gediscussieerd werd over ideologie. De redacties van de *Democraat* en *Idee* hadden veel te zeggen over de inhoud, en ingezonden brieven kwamen veelal van zeer betrokken leden. De representativiteit van de discussie in de *Democraat* en *Idee* waren dus vooral gelimiteerd tot actieve leden, in plaats van de bredere groep kiezers. Het gaf wel de beste inkijk in de argumenten en overwegingen van een grote groep D66'ers en was dus zeer nuttig. Daarnaast zijn er via Delpher nog enkele contemporaine krantenartikelen gebruikt. Deze zijn vooral gebruikt als ondersteuning voor enkele belangrijke momenten.

Qua secundaire literatuur is op theoretisch gebied gebruik gemaakt van enkele belangrijke politicologische werken. Deze hadden vooral betrekking op de vraag waarom partijen veranderden van beleidsstandpunt, zoals in het literatuuroverzicht is beschreven.

Voor de partijgeschiedenis werden enkele boeken over de geschiedenis van de partij gebruikt. In *'D66: een blijvend appèl'* (2001) van Jan Veldhuizen e.a. werd de eerste 35 jaar en de cultuur van de partij door D66'ers besproken.³⁰ Daniël Boomsma had in *'De keuze van D66'* (2016) toespraken, pamfletten en beschouwingen uit vijftig jaar partijgeschiedenis verzameld, bewerkt en samengesteld.³¹ *'Beeld van een partij'* (1981) van Vivian Voss was een documentaire geschiedenis van de partij in haar vroege periode.³²

³⁰ Jan Veldhuizen e.a. ed., *D66: Een Blijvend appèl: 35 Jaar Werken Aan Vernieuwing* (Alphen aan de Rijn 2001).

³¹ Daniël Boomsma, *De keuze van D66* (Amsterdam 2016).

³² Vivian Voss, *Beeld van een partij* (Haarlem 1981).

1. Achtergrond 1966-1972

Ten eerste wordt beschreven hoe en waarom D66 is ontstaan. Hierdoor kan beter worden begrepen hoe diepgeworteld de democratiseringsgedachte was en daarmee waarom de discussie over ideologie zo moeilijk lag. Ten tweede wordt ingegaan op de poging om de Progressieve Volkspartij (PVP) te laten ontstaan waarbij de controverse binnen D66 over de progressieve samenwerking wordt uitgelicht.

Met het: 'Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie' presenteerde een groep bezorgde burgers op 15 september 1966 haar pleidooi voor politieke vernieuwing aan het Nederlandse publiek. Hans van Mierlo noemde hiervoor als reden:

'We waren ongerust over de politieke situatie in ons land, over de verwarring en de ondoorzichtigheid. Over de tanende invloed van de kiezers. Over ontoereikendheid van de verouderde politieke spelregels. Over de onbeweeglijkheid en de verstarring van het partijstelsel. Over altijd maar weer hetzelfde gezeur en hetzelfde geharrewar in regering en Tweede Kamer. We wilden er zo graag wat aan doen.'³³

Een maand na het Appèl werd de politieke partij Democraten '66 opgericht. Deze democratische revolutie had een bourgeois karakter, de oprichters kwamen immers voor een groot deel uit de journalistieke wereld. Daarnaast werd de partij wel eens gekscherend de 'Boerenpartij voor intellectuelen' genoemd, omdat ze door sommigen werd gezien als protestpartij.³⁴

Bij de eerste ALV halverwege december in de RAI in Amsterdam liep de vergadering zo uit, dat de discussie werd voortgezet in de foyer. Daar besloten zij dat de vergadering tussen kerst en oud en nieuw voortgezet zou worden in hotel Krasnapolsky. Dat de ledenvergadering zo ver uitliep met een tweede datum als gevolg kwam niet voort uit onenigheid. In tegendeel, de leden waren zo enthousiast over de democratiseringsplannen dat zij er niet over uitgesproken raakten.

Niet veel later werd met veel enthousiasme begonnen aan het organiseren van

³³ Hans van Mierlo, 'Verkiezingsspot Januari 1967', geüpload door Democraten66 (3 maart 2016), geraadpleegd via: <https://www.youtube.com/watch?v=EcrKNSbXx-0>

³⁴ Rob Schouten, 'Landen', *Trouw* (15 april 1998).

verkiezingsdeelname in 1967. De partij kende meteen succes en werd de grote winnaar van de verkiezingen van februari 1967. De partij behaalde 7 zetels, evenveel als de Boerenpartij destijds in de Kamer had. Het succes van D66 werd zelfs voorpaginanieuws in de New York Times, hierin verscheen de kop *'Star rises in Dutch politics'*.³⁵

Het ontstaan van de Progressieve Volkspartij (PVP) was een van de grote wensen van D66 op het gebied van democratische hervormingen.³⁶ Naast de wens voor een districtenstelsel en gekozen minister-president moest naar Brits model een tweepartijenstelsel komen met een progressieve partij en een conservatieve partij. Dit zou volgens D66 voor meer duidelijkheid zorgen. D66 wilde samen met de Partij van de Arbeid (PvdA) en de links en christelijk geïnspireerde Politieke Partij Radikalen (PPR) een progressieve partij vormen. De samenwerking van de partijen begon in 1971, toen zij samen een schaduwkabinet vormden, om te laten zien hoe een samenwerking eruit zou zien. Voor de verkiezingen van 1972 besloten de drie progressieve partijen het programma 'Keerpunt '72' op te stellen. Het gezamenlijke verkiezingsprogramma moest leiden tot een samensmelting van de partijen in de PVP om uiteindelijk samen een progressieve regering te vormen.^{37 38}

In de periode van het schaduwkabinet en de gesprekken over samenwerking in de vorm van de PVP ontstond een controverse binnen D66 of de idealen van D66 via deze weg verwezenlijkt konden worden. Aan de ene kant stond Hans van Mierlo, die zich als schaduw viceminister-president en schaduwminister van Grondwetszaken intensief bemoeide met het schaduwkabinet onder leiding van Joop den Uyl.³⁹ Aan de andere kant stond de rest van de fractie die in meerderheid voor het behoud van het eigen geluid over democratisering was.

Onder de leden van D66 was er gelijktijdig ook sprake van verdeeldheid. De democratiseringsidealen van D66 leken volgens een deel van de leden verloren te gaan door de progressieve samenwerking. Dat bleek bijvoorbeeld uit een kritische reactie op het rapport van de commissie-Mansholt over de voortzetting van de progressieve samenwerking uit maart 1972. Deze commissie, bestaande uit prominenten van de drie progressieve

³⁵ Clyde Farnsworth, 'A star rises in Dutch politics', *New York Times* (17 februari 1967).

³⁶ Voss, *Beeld van een Partij*, 88.

³⁷ Boomsma, *De keuze van D66*, 9.

³⁸ Voss, *Beeld van een Partij*, 89.

³⁹ Voss, *Beeld van een Partij*, 80.

partijen, werd ingesteld als adviesorgaan om de opzet van de PVP te bevorderen. In het rapport van de commissie kwamen wel D66 elementen terug, maar er was ook veel kritiek op het rapport. Het ging uit van veel overheidsingrijpen in de economie en een centralistisch ingestelde overheid. Dit was tegen het zere been van een deel van de D66'ers. Een belangrijk democratiseringsdoel was het spreiden van macht door decentralisatie, zodat beslissingen dichter bij burgers lagen. Dit rapport ging daar tegenin.^{40 41}

De vraag over de samenwerking met de PPR en vooral de grote PvdA verdeelde ook de leden. Een amendement van kamerlid De Goede op een resolutie over de koers van de partij stelde in mei 1972 op de elfde ALV in Den Bosch dat D66 meer profiel moest kiezen en meer samenwerking moest aangaan buiten de PvdA. Dit amendement haalde met 51 procent voorstemmers wellicht nipt een meerderheid, maar dit verschil was reglementair te klein en werd verworpen.⁴² Desondanks gaf deze stemming duidelijk aan dat deze kwestie onder de leden ook zeer controversieel was. Iedereen was het nog steeds in grote lijnen eens met het doel van de grote progressieve partij, maar niet over hoe dit bereikt moest worden.⁴³ De controverse binnen D66 over de progressieve samenwerking verklaard enerzijds goed waarom het uiteindelijke mislukken van de PVP na de mislukte verkiezingen van 1972 een desillusie was voor vele D66'ers, en anderzijds waarom er ook een groep in de startblokken stond om alleen verder te gaan. Het is ook een mogelijke verklaring waarom het debat over de grondslag van D66 zo lang doorging. De vijftig-vijftig verdeling die zich hier al aftekende kan door hebben gewerkt in de discussies over waar de partij heen moest in de jaren die volgden.

⁴⁰ Voss, *Beeld van een Partij*, 100.

⁴¹ F. van der Ven, 'De behoefte aan een omgekeerde Marx', *Democraat* 5:4 (1972) 12.

⁴² Voss, *Beeld van een Partij*, 102-103.

⁴³ Voss, *Beeld van een Partij*, 103.

2. 1972- 1977: Van opheffen naar doorgaan

2.1 Inleiding

D66 verloor door de verkiezingen van 1972 bijna de helft van haar zetels en ging terug van 11 naar 6. Ondanks dat D66, de PvdA en de PPR tijdens de verkiezingen van 1972 samen niet genoeg stemmen haalden vormden zij de basis van het Kabinet-Den Uyl.⁴⁴

De formatie van dit kabinet was echter moeizaam. De terugkeer van het in augustus 1972 gevallen centrumrechtse Kabinet-Biesheuvel werd door de opstelling van een deel van de Algemeen Revolutionaire Partij (ARP) en KVP-fracties onmogelijk gemaakt.⁴⁵ Dit opende de weg voor een (centrum)links kabinet.⁴⁶ De confessionelen weigerden echter om een links minderheidskabinet gedoogsteun te verlenen.⁴⁷ Informatuur Jaap Burger vond uiteindelijk individuele christendemocraten bereid om zitting te nemen in een extraparlamenteair kabinet geleid door de progressieve drie. De formatie mislukte, omdat Joop den Uyl geen concessies wilde doen op 'Keerpunt '72'.⁴⁸ Dries van Agt en Wil Albeda kregen als informateurs de opdracht om te onderzoeken of gedoogsteun van de confessionelen alsnog mogelijk was. Naast de drie progressieve partijen zouden enkele christendemocratische ministers toetreden en samen een regeringsprogramma opstellen. De KVP, ARP en PPR beschouwden het als een extraparlamenteair kabinet en voelden zich niet gebonden aan de inhoudelijke afspraken.⁴⁹ Deze losse verhoudingen en de geringe omvang van D66 maakten dat niets terecht kwam van de gewenste grondwetswijzigingen die nodig waren voor de door D66 gewenste democratische vernieuwingen.

D66 kreeg maar één minsterpost toebedeeld, waarbij Hans van Mierlo in de Tweede Kamer bleef. Hij was intussen echter zeer vervreemd van zijn fractie vanwege zijn aandacht voor de progressieve samenwerking. Hij trad af als fractievoorzitter ten faveure van Jan Terlouw.⁵⁰ Tussen 1973 en 1974 slonk het aantal leden van D66 van 6000 tot 300.⁵¹ In maart 1974 werd de partij vrijwel weggevaagd bij de statenverkiezingen en

⁴⁴ Douwe Jan Elzinga en Gerrit Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 157.

⁴⁵ Peter Maas, *Kabinetsformaties 1953-1973* ('s-Gravenhage 1981) 324.

⁴⁶ Ibidem, 329.

⁴⁷ Ibidem, 337.

⁴⁸ Ibidem, 346.

⁴⁹ Ibidem, 358.

⁵⁰ Voss, *Beeld van een Partij*, 113.

⁵¹ Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen (hierna: DNPP).

'D66 ledentallen per jaar (1966-)', geraadpleegd via: <https://dnpp.nl/pp/d66/lt/perjaar> (3 augustus 2020).

gemeenteraadsverkiezingen. Tegen het eind van het Kabinet-Den Uyl ging het beter met de partij. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 won D66 2 zetels.⁵²

Het eerste deel van dit hoofdstuk beschrijft de periode vanaf de verkiezingsuitslag van de Tweede Kamer in november 1972 tot de ALV in september 1974 waarbij gestemd werd om de partij op te heffen. Aangezien de statutair benodigde tweederdemeerderheid niet werd behaald bleef D66 bestaan. Het tweede deel van dit hoofdstuk beschrijft het ontstaan van een nieuwe richting voor D66 die bekend werd als de vierde stroming van Jan Terlouw. Hierdoor ontstond een discussie in de partij tussen de voorstanders van het doorzetten van de democratiseringsbeweging en de voorstanders van de vierde stroming. Daarnaast is in dit hoofdstuk aandacht voor hoe de vierde stroming tractie kreeg als aanpak om de verkiezingen van 1977 mee in te gaan. Ten slotte worden de veranderingen geanalyseerd aan de hand van de literatuur.

2.2 Een partij in verval, stemmen over opheffing

Jan Terlouw werd op 1 september fractievoorzitter, en was nog geen maand in functie toen de PvdA besloot zich terug te trekken uit de PVP.⁵³ Daarmee was eind 1973 duidelijk geworden dat het opzetten van een progressieve volkspartij ging mislukken. Een groot deel van de leden verliet de partij.⁵⁴ Dit was te verklaren aangezien de PVP cruciaal was voor het realiseren van het ideaal waarvoor D66 was opgericht. Onder een deel van de overgebleven leden ontstond het idee dat zij een meer onafhankelijke opstelling moesten kiezen ten opzichte van de PvdA om meer kiezers te trekken.

De roep naar een onafhankelijker opstelling van de PvdA bleek uit de brief van de afdeling Gorinchem aan de Tweede Kamerfractie op 27 september 1973: 'Ons oprechte streven naar en ons geloof in de PVP heeft ons zelfs het bijwagen effect en het daaruit voortvloeiende electorale verlies doen slikken.'⁵⁵

Ook de afdeling van Oegstgeest gaf in hun brief aan de Tweede Kamerfractie op 26 oktober 1973 af op de al te grote afhankelijkheid van de PvdA en de PPR: 'Maar voor de buitenstaanders heeft D'66 zich laten inpakken door de socialisten. Het grote

⁵² Douwe Jan Elzinga en Gerrit Voerman, *Om de stembus*, 150-157.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, 117.

⁵⁵ Afdeling Gorinchem, 27 September 1973, DNPP, Archief ALV D66, doos 14.

stemmenverlies is, voor zover wij kunnen beoordelen, hieraan te wijten.’⁵⁶

Onder leiding van Piet van der Ham, D66-wethouder van Haarlem, was er ook een groep die wilde loskomen van de PvdA en daarbij expliciet was voor het vormen van een sociaalliberale partij. Piet van der Ham schreef verschillende discussiestukken voor de ALV van november 1973 die door een groep leden medeondertekend werd.

Met het discussiestuk *‘D’66 moet loskomen van de P.v.d.A.’*⁵⁷ wilde Piet van der Ham: *‘(...) onze eigen D’66 identiteit duidelijker profileren, om ons daarmee een eigen plaats te geven in het progressieve deel van het Nederlandse politieke bestel.’*⁵⁸ Piet van der Ham vond dat de PvdA nog tamelijk conservatieve standpunten had in vergelijking met de progressieve ideeën van D66. Een belangrijk punt dat gemaakt werd, was dat de PvdA een speciale belangenpartij zou zijn door een sterke binding met de vakbeweging. D66 was dat niet en dit stelde D66 in staat om op een andere manier te oordelen over inkomenspolitiek. Piet van der Ham vond dat D66 inkomensnivellering als middel en niet als doel moest zien.

In het discussiestuk *‘Van democraten ’66 tot sociaalliberalen ’74’*⁵⁹ stelde Piet van der Ham: *‘Het huidige D’66 heeft haar doel min of meer bereikt. Door de polarisatie is er een stuk duidelijkheid gekomen in de politieke verhoudingen.’*⁶⁰ Volgens hem waren de meeste partijen in Nederland wel enigszins pragmatisch. De pragmatische houding alleen, schreef hij, gaf te weinig houvast en binding – ook op emotioneel niveau. Daarom moest gekozen worden voor sociaalliberalisme, want: *‘Dat verbindt het streven naar noodzakelijke maatschappelijke vernieuwing met de aanvaarding van het particulier initiatief en het particulier bezit.’*⁶¹ Hij stelde dat het aannemen van sociaalliberalisme ertoe zou leiden dat D66 een samenhangende visie kon geven op de sociaaleconomische orde, en zich daarmee van de PvdA kon onderscheiden. Verder zou het aannemen van het sociaalliberalisme perspectief bieden voor vele ‘politiek daklozen’. Oftewel mensen die de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) te rechts of materialistisch vonden, de PvdA te marxistisch onder nieuw links en de confessionele partijen niet meer zagen zitten.

⁵⁶ Afdeling Oegstgeest, 26 oktober 1973, DNPP, Archief ALV D66, doos 14.

⁵⁷ Piet van der Ham, *‘D’66 moet loskomen van de P.v.d.A.’*, geraadpleegd via: <https://archief.d66.nl/homepage/congres-14/> (3 augustus 2020).

⁵⁸ Ibidem, 1.

⁵⁹ Piet van der Ham, *‘Van democraten ’66 tot sociaalliberalen ’74’*, geraadpleegd via: <https://archief.d66.nl/homepage/congres-14/> (3 augustus 2020).

⁶⁰ Ibidem, 1.

⁶¹ Ibidem, 3.

Naast 'sociaalliberaal' gebruikte Piet van der Ham ook nog de term 'progressief-liberaal'. In het discussiestuk *'Nieuw perspectief voor D'66, een liberaal progressieve partij'*⁶² stond grotendeels dezelfde analyse van de problemen van D66 en de verhouding tot de PvdA, maar werd sterker het 'liberale' deel van de beoogde nieuwe grondslag uiteengezet. Er werd uiteengezet dat de principes van: 'Keuzevrijheid, particulier initiatief, geestelijke vrijheid en tolerantie tegenover anderen (...)'⁶³ centraal moesten staan en dat deze principes progressief-liberaal of liberaal-progressief genoemd zouden moeten worden.

In het juninummer van de *Democraat* van 1974 gaven verschillende prominenten en leden hun mening. Pieter Karsdorp was voor het opheffen van de partij alvorens een nieuwe partij te stichten en analyseerde in zijn bijdrage in de *Democraat* dat D66 ingestort was vanwege het meedoen met het 'oude systeem' en het 'gebrek aan een eigen filosofie'. Hij betreurde dat Piet van der Ham weinig succes had behaald met zijn moties om D66 sociaalliberaal te laten zijn: 'Veel vooraanstaande D'66-ers voelden hier echter niets voor, omdat zij 'beweging' wilden blijven of omdat zij iedere 'verrechtsing' een misdaad vonden jegens de 'linkse eenheid' en de 'PVP-gedachte. (...) Menig D'66-er ontkent bovendien dat D'66 in wezen een links liberale, of progressief-liberale partij is, hetgeen naar mijn mening niet terecht is.'⁶⁴

Anneke Goudsmit was tegenstander van het op enige manier doorgaan als sociaalliberale partij. Ze schreef in hetzelfde nummer van de *Democraat*: 'D'66 heeft haar krediet verloren en in open markt situatie met veel concurrentie is een dergelijk verlies aan vertrouwen bij de consument niet terug te winnen zonder het product drastisch te wijzigen - hetgeen politiek niet gewenst is en bovendien in innerlijke tegenstelling met een der D'66 doelstellingen, nl. eerlijkheid en geloofwaardigheid in de politiek - of de naam te veranderen, hetgeen bij een politieke partij onmogelijk is.'⁶⁵

Jan ten Brink, de partijvoorzitter stelde: 'D'66 bevat nog een potentieel van politiek geïnteresseerden en politiek actieven die voorlopig bij geen enkele andere partij onder dak kunnen. (...) Het is mijn veronderstelling dat een belangrijk deel van de partijloze floating

⁶² Piet van der Ham, 'Nieuw perspectief voor D'66, een liberaal progressieve partij.', geraadpleegd via: <https://archief.d66.nl/content/uploads/sites/415/2016/10/C14-Nieuw-perspectief-voor-D66-een-liberaal-progressieve-partij.pdf> (3 augustus 2020).

⁶³ Ibidem, 2.

⁶⁴ Pieter Karsdorp, 'Opheffen, afwachten en – wellicht – opnieuw beginnen', *Democraat* 7:3 (1974) 11.

⁶⁵ Anneke Goudsmit, 'Moet D'66 blijven?', *Democraat* 7:3 (1974) 6.

vote onder de noemer te brengen is van links-progressief-liberaal, zonder zich te kunnen identificeren met één van de linkse partijen of met de CDA.’⁶⁶

Erwin Nypels was voorstander van een progressief liberale partij, en de teleurstellende verkiezingsuitslagen toonden voor hem de noodzaak aan dat het ‘progressief liberalisme’ beter zou moeten worden uitgevent: ‘M.i. is de oorzaak hiervan grotendeels gelegen in het feit dat de kiezers over D'66 nauwelijks iets meer weten dan de staatsrechtelijke opvattingen en dat D'66 voor de rest als bijwagen van de PvdA wordt beschouwd.’ Erwin Nypels pleitte tegen de opheffing met als argument dat de ideeën niet verloren moesten gaan: ‘De binnen D'66-kring ontwikkelde ideeën zijn te waardevol om nu al definitief op de rommelzolder te gooien.’⁶⁷

Jan Terlouw vatte het samen in de *Democraat* van juni 1974: ‘Ik heb geen behoefte aan voortzetting van een splinterpartij D'66. (...) Bovendien hoop ik dat zich in de (nabije) toekomst ontwikkelingen in partijpolitiek Nederland zullen voordoen waardoor bundeling mogelijk wordt van politieke opvattingen die korthedshalve als progressief-liberaal zouden kunnen worden omschreven.’⁶⁸ Dat wilde niet zeggen dat Jan Terlouw weinig gaf om het democratiseringsidee, maar hij gaf er een eigen invulling aan. Zo verzuchtte hij in zijn congres toespraak van 9 maart 1974 terwijl de herindelingsverkiezingen in Amersfoort⁶⁹ al een dramatische uitslag voorspelden in de verkiezingen later die maand: ‘Wie precies weet wat het nominale deel van de structurele begrotingsruimte is, verzoek ik het me nog maar eens weer uit te leggen, want ik blijf het vergeten.’⁷⁰ Politiek begrijpelijk maken voor burgers was een kernboodschap in het democratiseringsidee.

Tijdens het ‘opheffingscongres’ op 21 september 1974 waren de meningen nog steeds verdeeld. Een deel van de factie die voor het omvormen van D66 naar een liberale partij was, had geen fundamenteel bezwaar tegen het opheffen en heroprichten van een partij. Zij vonden opheffen de zuiverste route.⁷¹ Opheffing werd afgewend, omdat de benodigde tweederdemeerderheid niet behaald werd. De motie om D66 sociaalliberaal te maken werd ingetrokken. Uiteindelijk stemde partijleider Jan Terlouw tegen opheffing

⁶⁶ Jan ten Brink, ‘D'66 mag het zelf zeggen’, *Democraat* 7:3 (1974) 4.

⁶⁷ Erwin Nypels, ‘Wat nu?’, *Democraat* 7:3 (1974) 9.

⁶⁸ Jan Terlouw, ‘Beschouwing’, *Democraat* 7:3 (1974) 5.

⁶⁹ Kiesraad, ‘gemeenteraad 31 december 1973’, geraadpleegd via: <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR19731231> (3 augustus 2020).

⁷⁰ Jan Terlouw, Toespraak fractievoorzitter, 9 maart 1974, DNPP, Archief ALV D66, doos 19.

⁷¹ Notulen congres, 21 september 1974, DNPP, Archief ALV D66, doos 20.

ondanks dat hij zich in de *Democraat* van juni nog voorstander van opheffing had getoond. In de notulen van de ALV werd het volgende over de bijdrage van Jan Terlouw geschreven: 'Zijns inziens stond in het debat centraal waar de verantwoordelijkheid van D'66 ten aanzien van het regeringsbeleid, het gebeuren in het parlement en de partijpolitieke ontwikkelingen lag. De logische consequentie hiervan was dat D'66 zo lang moest blijven bestaan als de afspraken tussen de kiezers en D'66 liepen.'⁷²

2.3 Doorgaan wint voorzichtig tractie

Vanaf het opheffingscongres tot mei 1975, toen Jan Glastra van Loon partijvoorzitter werd, gebeurde weinig in de partij. In 1975 werd dan ook geen *Democraat* uitgegeven.⁷³

Organisatorisch mocht het na het opheffingscongres een klein wonder heten dat de partij nog contact kon houden met haar leden gedurende 1975 en 1976 aangezien het partijsecretariaat was opgeheven. Er waren slechts 667 betalende leden tussen 1975 en maart 1976.⁷⁴

Langzaam ontstonden de contouren van wat de links-liberale 'vierde stroming' heette. Jan Terlouw gebruikte het begrip 'vierde stroming' voor het eerst in de media op 19 september 1974, twee dagen voor het opheffingscongres, in het *Parool* waar hij schreef over een 'vierde stroming' die volgens hem voor progressieve doch redelijke mensen onmisbaar was.⁷⁵ Jan Terlouw zei daarover op 26 juni 1975 in het *Algemeen Dagblad* dat er ruimte was voor een nieuwe vierde stroming links van het midden in een nieuwe partij.⁷⁶ In de toespraak die Jan Terlouw gaf op het congres van 29 november 1975 vroeg hij zich af of D66'ers de politiek aan anderen konden overlaten na een opsomming van de gebreken van andere partijen, en beantwoordde dat met: 'Misschien kan dat niet'.⁷⁷ Jan Terlouw wist nog niet zeker of het mogelijk was om door te gaan, maar hij had nog steeds het verlangen om 'redelijke, progressieve, ondogmatische politiek' te voeren.⁷⁸ Hij sprak over hoe hij dit wilde bereiken in het *NRC* van 9 december 1976. Volgens Jan Terlouw moest de vierde stroming

⁷² Notulen congres, Inbreng Jan Terlouw, 21 september 1974, DNPP, Archief ALV D66, doos 20.

⁷³ Jan Terlouw, Toespraak partijleider op de algemene ledenvergadering, 29 november 1975, DNPP, Archief ALV D66, doos 21.

⁷⁴ Herman Schaper, 'Verslag van de secretaris organisatie', *Democraat* 9:1 (1976) 5.

⁷⁵ Jan Terlouw, 'D'66 inbreng straks in andere vorm', *Parool* (19 september 1974).

⁷⁶ Haagse redactie, 'Terlouw: Links van midden is ruimte voor nieuwe partij', *Algemeen Dagblad* (26 juni 1975).

⁷⁷ Ibidem, 6.

⁷⁸ Ibidem 8.

staan voor de geestelijke vrijheid en mogelijkheid voor mondige mensen om zelf beslissingen te nemen. Hij stelde dat de crux van de politiek van D66 de wijze van besluitvorming en het beheersen van vooruitschrijdende technologie was.⁷⁹ In deze periode nam hij 'liberaal' dus in de media niet in de mond.

Er werd in deze periode verder nagedacht over waar de partij zich op moest richten. Lid van het hoofdbestuur, Jan Vis, pleitte in de *Democraat* van juli 1976 voor een programma dat zich richtte op het beheersen van productie en een positieve benadering van sociaal-culturele pluriformiteit.⁸⁰ In het conceptverkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 1977 ging het in de eerste plaats over de economie, milieu en verdeling. Het ging pas in hoofdstuk 3 over democratisering. Dit was wederom een aanwijzing dat er sprake was van verbreding met minder aandacht voor de democratiseringsbeweging.⁸¹

Jan Terlouw besloot in 1976 aanvankelijk om zich niet te kandideren voor lijsttrekker. In de *Democraat* waar hij dit bekendmaakte verwees hij weer naar zijn idee over waar de partij heen moest. Een nieuwe fractie moest: '(...) het post-socialistische liberalisme, of de vrijzinnige democratie zo u wilt' opnieuw opbouwen.⁸² Op het congres van 6 november werd definitief besloten om mee te doen aan de verkiezingen van 1977 en werd Jan Terlouw gesmeekt zich te kandideren voor het lijsttrekkerschap. Door deze overweldigende steun liet Jan Terlouw zich uiteindelijk overhalen, op de voorwaarde dat vóór het volgende congres van februari 1977 minstens 66.666 handtekeningen verzameld waren en 1.666 nieuw leden werden geworven.⁸³ Dat werd ruim gehaald. Met 88.938 handtekeningen en 4.410 nieuwe leden was het doel ruim bereikt en werd Jan Terlouw verkozen als lijsttrekker. Bij de Kamerverkiezingen van 1977 won D66 uiteindelijk 2 zetels.

2.4 Analyse

Als wordt gekeken hoe de ontwikkelingen in de periode tot en met het 'opheffingscongres' in september 1974 geduid kunnen worden op basis van de politicologische literatuur, dan zijn er een aantal verklaringen. Ten eerste, de nederlagen in de statenverkiezingen en de gemeenteraadsverkiezingen zetten zowel D66 prominenten als leden aan het denken over

⁷⁹ T. W. Westerwoudt, 'Terlouw groeit mee met enthousiasme D66', *NRC handelsblad* (9 december 1976).

⁸⁰ Jan Vis, 'Waarom doorgaan met D'66?', *Democraat* 9:2 (1976) 6.

⁸¹ Redactie, 'Concept verkiezingsprogramma', *Democraat* 9:3 (1976) 1.

⁸² Jan Terlouw, 'Beste vrienden, dames en heren' *Democraat* 9:4 (1976) 6.

⁸³ Redactie, 'Voorzitter D66 gaat voor ledenrecord', *Parool* (28 oktober 2009).

hoe de partij moest veranderen. Dit komt overeen met de literatuur van Zeynep Somer-Topcu.⁸⁴ Deze onderzoeker beschreef dat een partij geneigd is om van beleidsstandpunt te veranderen wanneer de partij te maken krijgt met nederlagen, zoals ook hier bij D66 het geval was. Vervolgens zou de stemming over opheffing gezien kunnen worden als een ultieme poging om het beleidsstandpunt van D66 te veranderen. Immers, opheffen om vervolgens de partij herop te richten werd gezien als de zuiverste vorm. Een deel van de leden wilde bij heroprichting kiezen voor een liberale stroming. Echter, zoals Lawrence Ezrow e.a. beschreven, de achterban van een niche partij is erg trouw en kan vaak ook nergens anders heen.⁸⁵ Dit blijkt onder andere uit de uitspraak van Jan Terlouw over de afspraak tussen de kiezers en D66. Opheffen was voor hem dan ook uiteindelijk geen optie. Ten slotte, er was een duidelijke behoefte om los te komen van de PvdA bij de voorstanders om door te gaan. Het was niet zo dat deze groep de uitgangspunten van D66 als democratiseringsbeweging afwees, maar ze wilde de partij verbreden. Dat blijkt onder andere uit de uitspraken van Piet van der Ham. Hij zag in D66 een partij waarbij vernieuwing en keuzevrijheden zoals abortus en euthanasie centraal moesten staan, net zoals particulier initiatief en bezit. Daarmee was de discussie in de partij over sociaalliberalisme gestart en kon D66 niet meer puur als niche partij gezien worden. Vanaf dit punt was het deels nog een niche partij en deels een brede partij.

Uit de periode na het 'opheffingscongres' komt sterk naar voren dat Jan Terlouw als lijsttrekker bezig was om de partij opnieuw vorm te geven. Dit kan worden gezien in het licht van het onderzoek van Zeynep Somer-Topcu waarin werd beschreven dat een partij eerder van beleidsstandpunt verandert als een nadelige verkiezingsuitslag nog relatief recent geleden heeft plaatsgevonden.⁸⁶ D66 was na het nipt afwijzen van opheffing doorgegaan om de partij te verbreden onder de noemer van de vierde stroming. Daarnaast was de partij voor de mensen die voor radicale democratisering waren nog steeds het enige alternatief. Ten opzichte van voor het opheffingscongres kreeg sociaalliberaal onder de noemer van de vierde stroming van Jan Terlouw steeds meer vorm. Het werd duidelijk dat deze stroming zich links van het midden aan en aan de progressieve kant bevond.

⁸⁴ Somer-Topcu, 'Timely Decisions', 238–48.

⁸⁵ Ezrow ed., *Linking citizens and parties*, 275–301.

⁸⁶ Somer-Topcu, 'Timely Decisions', 238–48.

3. 1977-1982: De grondslagendiscussie

3.1 Inleiding

D66 won onder leiding van Jan Terlouw 2 zetels in de Tweede Kamerverkiezingen van 1977.⁸⁷ Jan Terlouw had D66 succesvol gepositioneerd als 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek. Ruim een half jaar werd gepoogd om tot een kabinet met de PvdA, het CDA en D66 te komen. Toen dit mislukte ontstond uiteindelijk het Kabinet-Van Agt I, bestaande uit het CDA en de VVD.⁸⁸

D66 floreerde in de jaren daarna en werd de grote winnaar van de Tweede Kamerverkiezingen van 1981. D66 won 9 zetels en klom daarmee naar 17.⁸⁹ Het CDA en de VVD verloren in de verkiezingen hun meerderheid en konden niet verder regeren. Na een moeizame formatie trad het Kabinet-Van Agt II aan met daarin het CDA, de PvdA en D66.⁹⁰ Zowel Dries van Agt als Jan Terlouw konden het niet goed vinden met voormalig minister-president Joop den Uyl.⁹¹ Deze spanningen leidden ertoe dat de PvdA zich begin 1982 terugtrok waardoor het kabinet viel. Dit leidde tot nieuwe verkiezingen in 1982 die uitliepen op een afstraffing voor D66. D66 viel terug naar 6 zetels en werd daarmee in een nieuwe crisis gestort.⁹² Jan Terlouw trok zijn conclusies en vertrok als partijleider van D66.

In deze periode werd binnen D66 veel gediscussieerd over 'grondslagen'. Het hoofdbestuur was per motie opgedragen om er werk van te maken. De secretaris politiek deed in de eerste uitgave van de *Democraat* van 1978 verslag over de eerste bijeenkomst van de commissie die deze grondslagen moest gaan opstellen.⁹³ Er werd besloten om de grondslagen in ieder geval onderdeel te maken van de permanente discussie in de hele partij, zodat men niet verzandde in dogma. Ten eerste zullen de argumenten die de voorstanders naar voren brachten behandeld worden en ten tweede de argumenten van de

⁸⁷ Johan van Merriënboer, '-Verkiezingen- PvdA wint met overmacht in 1977, maar verliest de formatie', *Centrum voor Parlementaire Geschiedenis Radboud Universiteit* geraadpleegd via: <https://www.ru.nl/cpg/@1085093/verkiezingen-pvda-wint-overmacht-1977-verliest/> (6 augustus 2020).

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Wim van der Grinten, 'De kabinetsformatie 1981, gezien door een buitenstaander', *Christen Democratische Verkenningen* 0:10 (1981) 475-483.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Andere Tijden, 'Kabinet in crisis', *VPRO*, geraadpleegd via: <https://anderetijden.nl/programma/1/Andere-Tijden/aflevering/119/Kabinet-in-crisis> (6 augustus 2020).

⁹² Elzinga en Voerman, *Om de Stembus*, 174-181.

⁹³ Hein van Oorschot, *Democraat* 11:1 (1978) 2.

tegenstanders. Ten derde wordt beschreven hoe deze discussie in september 1979 werd afgesloten met de motie van het hoofdbestuur om de grondslagen niet in te voeren. Ten slotte worden de veranderingen in de partij in het licht van de literatuur geanalyseerd.

3.2 Voorstanders van het aannemen van grondslagen

De voorstanders brachten argumenten naar voren dat grondslagen zouden helpen om helderheid te creëren ten opzichte van andere partijen. Meerdere voorstanders maakten zich daarnaast druk over de juiste vorm van de grondslagen. Enkele voorstanders toonden begrip voor de argumenten van de tegenstanders van het aannemen van grondslagen en deden voorstellen om een brug te slaan.

Theo Timman schreef in de *Democraat* van juni 1978 een opiniestuk.⁹⁴ Hierin beargumenteerde hij dat de grondslagen duidelijk geordend zouden moeten worden in volgorde van relatief belang. Theo Timman plaatste in zijn bijdrage enkele 'traditionele' negatieve vrijheden zoals vrijheid van meningsuiting, het kiesrecht en vrijheid van geloof bovenaan als vrijheden die: '(...) nooit aangetast mogen worden.' Vrijheden die wel aangetast zouden mogen worden waren 'economische vrijheden' zoals vrijheid van ondernemen en vrijheid om te staken. 'Ontplooiingsmogelijkheden' volgden hierop, solidariteit was hierin de laatste.

Jan Jonges waarschuwde in de *Democraat* van september 1978 voor te wollig en algemeen taalgebruik in het hanteren van grondslagen om wel voldoende uniek te zijn ten opzichte van andere partijen: 'Teveel worden woorden (sic) gebruikt welke velerlei uitleg hebben zonder dat precies wordt aangegeven welke uitleg men hanteert.'⁹⁵ Zo stelde Jonges dat de punten die opgeschreven werden door de commissie onder Hein van Oorschot goed waren, maar dat vrijwel elke partij deze principes zou onderschrijven.

Het Zuid-Hollandse statenlid Hans Wessel stelde in een bijdrage een systematiek voor om tot de juiste vorm van de grondslagen te komen.⁹⁶ Wessel stelde dat de vragen die in het verband van de grondslagendiscussie beantwoord moesten worden de volgende waren: 'a. Wat zijn grondslagen? b. Wat was de functie van grondslagen? c. Heb je grondslagen nodig? d. Waar moesten ze worden ondergebracht? e. Hoe moesten ze luiden: - inhoud,

⁹⁴ Theo Timman, 'De grondslagen van D'66', *Democraat* 11:5 (1978) 16.

⁹⁵ Jan Jonges, 'Zijn wij met de discussie over de grondslagen van D'66 op de juiste weg?', *Democraat* 11:7 (1978) 12.

⁹⁶ Hans Wessel, 'Bijdrage tot de grondslagendiscussie', *Democraat* 11:9 (1978) 9.

consistentie, bruikbaarheid – vorm.’ Wat betreft de inhoud verzette Wessel zich tegen enkele visies die volgens hem geen grondslagen zouden opleveren, namelijk D66 als ‘middenpartij’ tussen de PvdA en VVD, of de visie van D66 als redelijke, pragmatische partij die meer een *modus operandi* zou zijn. De visie zou ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ moeten zijn – al verving hij broederschap door het woord medemenselijkheid. Wessel vulde het begrip ‘vrijheid’ in door te stellen dat D66 een links-liberale rechtstaat-partij zou moeten zijn met nadruk op mensenrechten en rechtsbescherming.⁹⁷ Wessel was een van de weinigen die expliciet het woord liberaal gebruikte in zijn bijdrage.

Pieter Karsdorp merkte op dat D66 aan het veranderen was: ‘Er is dus duidelijk iets veranderd in de club van weleer die liever 'beweging' dan 'partij' was en hoopte zichzelf overbodig te maken via een hervorming van het staatsbestel en de partijpolitieke verhoudingen.’⁹⁸ Toch vond ook hij het begrijpelijk dat er discussie was om meer afstand te nemen van de PvdA. De kiezer zou D66 als ‘bijwagen van de PvdA’ zien, omdat vooral werd samengewerkt met de socialisten op thema’s zoals grenzen aan de groei. De nieuwere leden zouden ook iets nodig hebben om hen blijvend te binden aan de partij, en daarom zouden grondslagen een goed idee zijn. Pieter Karsdorp stelde voor om te kijken naar de beginselprogramma’s van andere partijen. Dat zou betekenen dat dezelfde basiskenmerken van gelijkheid, vrijheid en democratie opgenomen werden, maar deze zo te combineren in een verhaal dat het typisch D66 profiel zou ontstaan. Volgens hem moesten de grondslagen een combinatie zijn van: ‘Liberaal principes, progressief engagement en pragmatisme.’⁹⁹

A.B. Breebaart identificeerde in de *Democraat* van december 1978 een probleem met de grondslagendiscussie, niet vanwege een desinteresse in de onderliggende overwegingen bij zowel de voor- als tegenstanders, maar omdat D66 ooit was opgericht om een luis in de pels van andere politieke partijen te zijn.¹⁰⁰ D66’ers zouden deze zelf reflecterende, socratische functie in het partijpolitieke stelsel niet willen opgeven. Hij stelde echter dat een partij die de ‘vierde stroming’ pretendeerde te zijn zich niet louter kon beroepen op een afkeer van dogma en ideologie om zich niet te bezinnen op gemeenschappelijke grondslagen. Breebaart pleitte ervoor om meer invulling te geven aan het pragmatische element van D66 voordat de verdieping gezocht werd met termen als vrijheid en solidariteit.

⁹⁷ Ibidem, 10.

⁹⁸ Pieter Karsdorp, ‘D’66: doende met grondslagen’, *Democraat* 11:9 (1978) 11.

⁹⁹ Ibidem 12.

¹⁰⁰ A.B. Breebaart, ‘Grondslagen – maar hoe?’, *Democraat* 11:9 (1978) 13.

Het zou moeten gaan over: ‘(...) een zo scherp mogelijke analyse van de veranderingssituatie.’¹⁰¹ Vanuit deze optiek moest toetsing plaatsvinden, ook op de eigen grondslagen. Bijvoorbeeld individuele ontplooiing in een tijd van economische neergang.

In een ingezonden brief over de grondslagendiscussie in de editie van januari 1979 schreef het lid W. Micke een beschouwing over de grondslagen.¹⁰² Micke achtte de centrale plaats voor vrijheid, gelijkheid en broederschap in de grondslagen op haar plaats.

Tegelijkertijd maakte Micke ook de problemen expliciet: ‘Het bezwaar van deze begrippen is dat ze zich ten dele lijken tegen te spreken, met name geldt dit voor vrijheid en gelijkheid.

Met “broederschap” weet eigenlijk niemand goed raad.’ Micke stelde dat vrijheid van onderwijs, kunst, wetenschap en religie wellicht het meest ‘vanzelfsprekend’ was. Micke haalde deze vrijheden aan als een van de belangrijkste ‘onderscheidingskenmerken’ ten opzichte van de PvdA.

3.3 Tegenstanders van het aannemen van grondslagen

De grondslagen hadden ook de nodige tegenstanders. Partijvoorzitter Jan Glastra van Loon probeerde de aanwezigen tijdens het najaarscongres van 1978 gerust te stellen door ze te verzekeren dat de grondslagen: ‘(...) niets mogen verbloemen, zij (de grondslagen, red) zal concreet genoeg moeten zijn om er politieke consequenties aan te kunnen verbinden en zij zal telkens op haar maatschappelijke relevantie en gevolgen moeten worden getoetst.’¹⁰³

Veel van de tegenstand vond zijn oorsprong in de democratiseringsbeweging.

De grootste tegenstand in de *Democraat* kwam van de afdeling Amsterdam.¹⁰⁴ Deze moest in essentie niets hebben van het vastleggen van grondslagen en adviseerde: ‘Het bestaande en zich voortdurend wijzigende beleidsprogramma met actiebeginselen moest worden beschouwd als de feitelijke grondslag van D’66.’ De afdeling stelde daarnaast het volgende: ‘Een grondslag kan als een geformuleerde mens of maatschappijvisie niets anders zijn dan een verregaande simplificatie.’ Grondslagen zouden leiden tot conditioneren van partijleden en het wegvallen van de kritische houding tegenover de partij zelf. Ook zou het paradoxaal zijn, omdat politiek altijd toekomstgericht was, terwijl de grondslagen van

¹⁰¹ Ibidem, 14.

¹⁰² W. Micke, ‘Vrijheid gelijkheid, partnership’, *Democraat* 12:1 (1979) 20.

¹⁰³ Jan Glastra van Loon, ‘Congresrede’, *Democraat*, 11:8 (1978) 1.

¹⁰⁴ Pre-adviesgroep grondslagen, ‘Grondslagen’, *Democraat* 12:1 (1979) 21.

politiek handelen al snel verouderden. Uiteindelijk vonden ze het dan ook onnodig om grondslagen op te stellen, want D66 was oorspronkelijk opgericht als democratiseringsbeweging die zichzelf uiteindelijk overbodig zou maken.

In de elfde *Democraat* van 1978 werd een oud artikel over de 'filosofie' van D66 door Henk Zeevalking opnieuw gepubliceerd.¹⁰⁵ Hij verzette zich tegen het idee dat de partij een 'filosofie' moest aannemen, vanwege de zeer diverse achtergronden van D66'ers en de rebelse neiging om alle dogma aan te vechten. Volgens Henk Zeevalking was het verbindende element de 'rede'. Dit voedde het burgerlijke radicalisme van de partij. In plaats van een 'mythologische' basis van politiek verwachtten deze redelijke mensen vooral dat (D66) politici met gezond verstand en pragmatisme handelden. Over 'vrijheid' zei hij dat vrijheid voor de een onvrijheid voor de ander kon betekenen, en D66'ers dus 'rationeel' problemen hadden met het begrip 'vrijheid'. Het moest door het gelijkheidsprincipe worden ingedamd, deze principes waren volgens Henk Zeevalking de levensbeschouwing van de: '(...) burgerlijke radikaal, de links-liberaal, de D'66'er.' Concreet betekende dit dat D66 een linkse doch geen socialistische partij was, omdat de perfecte balans onmogelijk was aldus Henk Zeevalking. Hij was dus wellicht tegenstander van het vastleggen van een filosofie of grondslag, maar dat betekende niet dat hij D66 geen links-liberale partij vond.

Er waren ook enkele minder uitgebreide reacties. C.F. Brands schreef in februari 1979 dat grondslagen de geheimtaal waren van: 'Vergaderingen van vakgenoten op psycho-socio-politicologisch niveau.'¹⁰⁶ Kortom, het zou te elitair filosofisch zijn om D66 hieraan te verbinden. Brands was van mening dat het politiek programma leidend moest zijn. Er waren ook kritieken die wat meer vergezocht waren. Zo kwam uit de landelijke werkgroep onderwijs op het voorjaarscongres van 1978 het bezwaar dat de beginselen dogmatisch konden zijn: 'Er staat nu bijvoorbeeld dat D'66 voorstander is van individuele ontplooiing. Stel je voor dat iemand zich ooit wil ontplooien tot misdadiger?'¹⁰⁷

3.4 Het einde van de grondslagendiscussie, op naar de verkiezingen

Het hoofdbestuur van D66 had uitgebreid nagedacht en overwogen wat het woord 'grondslag' eigenlijk zou betekenen, en trok daaruit de conclusie dat: 'Grondslagen een

¹⁰⁵ Henk Zeevalking, 'De filosofie van D'66', *Democraat* 11:3 (1978) 14.

¹⁰⁶ C.F. Brands, 'Grondslagen', *Democraat* 12:2 (1979) 13.

¹⁰⁷ Redactie, 'Congres impressies', *Democraat* 11:4 (1978) 5.

gewicht en een karakter hebben, die dicht in de buurt van dogma's komen. Dat wil het hoofdbestuur hoe dan ook voorkomen.¹⁰⁸ D66 opvattingen kwamen voort uit een democratisch proces, niet uit een hoger idee. Hein van Oorschot zei hierover: 'Grondslagen overtreffen naar hun aard dit gewicht en passen daarom niet in het D'66-denken.'¹⁰⁹ Dat was voor het hoofdbestuur dan ook een reden om voor het najaarscongres van 1979 met een resolutie te komen en: 'Het idee van grondslagen af te wijzen.'¹¹⁰ Het hoofdbestuur wilde niet dat alle tijd en moeite die in de grondslagendiscussie gestoken was in één keer nutteloos werd verklaard. Ze stelden voor om de resultaten van de grondslagendiscussie op te nemen in de 'actiebeginselen'.¹¹¹ Deze actiebeginselen vormden het op een verhalende manier geschreven voorwoord van het nieuwe beleidsprogramma waarmee de partij de komende Tweede Kamerverkiezingen van 1981 in wilde.¹¹² De kernboodschappen daarin waren democratie, spreiding van macht, negatieve en positieve vrijheid, gelijkwaardige behandeling, solidariteit en internationaal denken en handelen.¹¹³ In het uiteindelijke verkiezingsprogramma werd dit verwaterd naar een enkele paragraaf in de inleiding:

'Deze principiële en permanente hervormingsgezindheid, waarbij elke zekerheid van vandaag morgen weer ter discussie kan staan als de omstandigheden zich wijzigen, is het duidelijke kenmerk van D'66. Het politieke krachtenveld heeft veel van zijn wortels nog altijd in de 19de eeuw. D'66 is natuurlijk ook niet "uit de lucht komen vallen". Aanwijsbaar zijn onze verbindingslijnen naar vrijzinnig democraten, naar zuiver liberalisme. Wij geven daaraan een radicale en hedendaagse interpretatie: ons spoor loopt nu van vandaag naar overmorgen.'¹¹⁴

Jan Terlouw sprak in al zijn toespraken geheel niet over de grondslagendiscussie, tot het najaarscongres van 1979. Het enige wat Jan Terlouw er expliciet over zei was dat uit de grondslagendiscussie twee dingen duidelijk waren geworden, namelijk: 'D66 rust op zeer degelijke grondslagen' die niet onder doen voor de andere partijen maar dat het: '(...) geen

¹⁰⁸ Hein van Oorschot, 'Toelichting bij de "grondslagen-diskussie"', *Democraat* 12:7 (1979) 19.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² D66, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985', Geraadpleegd via: <http://dnpprepo.ub.rug.nl/221/> (7 augustus 2020).

¹¹³ Ibidem, 20.

¹¹⁴ Ibidem, 3.

nut had om een klassiek beginselprogramma uit te bouwen en neer te schrijven.¹¹⁵ Er over praten en de gedachtes in actie omzetten was goed, maar Jan Terlouw stelde in deze toespraak zelfs gekscherend dat grondslagen vastleggen een dwaas idee zou zijn.¹¹⁶ In theorie zouden veel D66'ers het eens zijn met wat in de grondslagen van de socialisten, liberalen en christendemocraten opgeschreven staat, maar met de praktische uitvoering juist niet. Ondanks zijn nonchalante houding leek dit toch wel een nederlaag voor hem, aangezien hij zelf met het idee kwam dat D66 de 'vierde stroming' zou moeten worden die 'links-liberaal' was. In deze toespraak gaf Jan Terlouw echter het argument dat het misschien beter was om het met 'democraten' te doen. Socialist en Liberaal hebben een lange geschiedenis en zouden een beeld oproepen. Jan Terlouw zei: 'We kunnen zonder, als we bereiken dat de woorden D'66, of het woord democraten, in Nederland een begrip wordt waarbij men zich automatisch als een Pavlovreactie, een consistentie, geïnspireerde programma's en beleidsdaden voorstelde.'¹¹⁷ Dus zou het volgens Jan Terlouw goed zijn als D66'ers zich vaker Democraten of Democraten'66 noemden.

Na het najaarscongres van 1979 verdwenen de grondslagen niet alleen volledig uit de discussie onder de leden in de *Democraat*, maar ook uit de toespraken van Jan Terlouw op de algemene ledenvergaderingen. Jan Terlouw richtte zich meer op de thema's die al eerder terugkwamen. Zo stelde hij in zijn toespraak van april 1980: 'Het directe, zichtbare, tot hun leden beperkte belang is zoveel eenvoudiger te verdedigen dan een belang op langere termijn, een belang voor de groep dat werkt via het algemeen belang.'¹¹⁸ Een groot deel van deze toespraak ging over waarom D66 geen belangenpartij was. Deze belangenbehartiging zat een eerlijke verdeling van de economische pijn in de weg. D66 was volgens hem bij uitstek de partij die voor het algemene belang stond.

3.5 Analyse

Het bleek dat een deel van de leden van D66 voorstander was om D66 te verbreden ten opzichte van de democratiseringsbeweging. Dat betekende niet dat zij tegen de principes waren waarmee D66 was opgericht. Deze leden vonden het echter belangrijk om zichzelf van andere partijen, met name de PvdA, te onderscheiden door breder te denken dan de

¹¹⁵ Jan Terlouw, Congresrede fractievoorzitter, 27 oktober 1979, DNPP, Archief ALV D66, doos 30-32.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Jan Terlouw, Congresrede fractievoorzitter, 26 april 1980, DNPP, Archief ALV D66, doos 36-39.

democratiseringsprincipes. De wil om te veranderen zou gezien kunnen worden vanuit de literatuur van Lawrence Ezrow e.a. uit 2011.¹¹⁹ Een deel van de leden van de nichepartij was voorstander om de partij verder te ontwikkelen. Op basis van die wil was de grondslagendiscussie in deze periode gaande. Daarnaast zou de wil van de voorstanders om te veranderen ook gezien kunnen worden vanuit de theorie van James Adams en Zeynep Somer-Topcu waarin wordt beschreven dat partijen veranderen door exogene factoren.¹²⁰ In tegenstelling tot de theorie van de onderzoekers, waarbij wordt gepleit voor beleidsveranderingen binnen een partij doordat concurrenten ook veranderen; wilden de voorstanders juist veranderen omdat zij te veel zouden lijken op andere partijen. Hierdoor zou gezegd kunnen worden dat de voorstanders door een exogene factor beïnvloed werden. De voorstanders van de grondslagendiscussie dolven in deze periode echter het onderspit. De tegenstanders waren niet zozeer tegen de inhoudelijke punten, maar waren tegen het vastleggen in de vorm van grondslagen. Dat druiste in tegen de kern van het gedachtengoed van de democratiseringsbeweging. Hieraan is te zien dat D66 op dat moment gezien kon worden als een partij met niche ideeën, namelijk de duidelijke focus op democratisering, en nog een weg zocht om deze ideeën verder uit te bouwen zonder haar identiteit te verliezen.

¹¹⁹ Ezrow e.a., 'Mean voter representation versus partisan constituency representation', 611-639.

¹²⁰ Adams en Somer-Topcu, 'Policy adjustments by parties in response to rival parties', 825-846.

4. 1982-1997: De herrijzenis van Hans van Mierlo

4.1 Inleiding

De Tweede Kamerverkiezingen van 8 september 1982 waren een grote teleurstelling voor D66. Het record zetelaantal van 17 uit de verkiezingen van 1981 was verdampt tot 6 zetels.¹²¹ Jan Terlouw besloot op te stappen als partijleider. Het CDA vormde samen met de VVD het Kabinet-Lubbers I.¹²² Fractievoorzitter Laurens Jan Brinkhorst vertrok op 10 november 1982, waarna Maarten Engwirda het stokje over nam als fractievoorzitter.¹²³ De partij had het moeilijk en bleef verder wegzakken in de peilingen. Op 14 juni 1984 haalde de partij slechts 2.3% van de stemmen in de verkiezingen van het Europees Parlement en verloor haar 2 zetels.¹²⁴ Het aantal leden halveerde in deze periode tot 8000.¹²⁵

Hans van Mierlo, op dat moment Eerste Kamerlid voor D66, maakte een comeback in januari 1985 met een Nieuwjaar speech waarbij hij een 'Politieke Boodschap' uitsprak die teruggreep op de idealen van de democratiseringsbeweging. Deze boodschap werd goed ontvangen en Hans van Mierlo toonde zich bereid om terug te keren als partijleider. Op 25 januari 1986 keerde hij officieel terug als lijsttrekker.¹²⁶ In de Tweede Kamerverkiezingen op 21 mei 1986 was D66 succesvol en haalde 9 zetels. In de periode die hierop volgde ging het goed met de partij. In de Tweede Kamerverkiezingen van 6 september 1989 werden 12 zetels gehaald. In de Tweede Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 verdubbelde D66 en haalde de hoogste score van de partij in haar geschiedenis met 24 zetels.¹²⁷ Deze uitslag leidde tot een historisch kabinet waarbij voor het eerst sinds 1918 geen confessionele partij in het kabinet meedeed. D66 vormde samen met de PvdA en de VVD het kabinet 'Paars I'. Het 'karretje van de macht'¹²⁸ die de confessionelen elke verkiezing over de grens wisten te smokkelen waar in de inleiding over werd gesproken was tegengehouden. Hans van Mierlo kondigde uiteindelijk in maart 1997 aan te stoppen als partijleider.

Het eerste deel van dit hoofdstuk beschrijft de moeilijke jaren nadat de verkiezingen

¹²¹ Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, 174-181

¹²² Ibidem.

¹²³ Parlementaire redactie, 'Terlouw uit de politiek', *Telegraaf* (29 oktober 1982).

¹²⁴ Lucardie en Voerman, 'Worstelen met ideologie', 24.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Gerrit Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 19-22.

¹²⁸ Boomsma, *De keuze van D66*, 33.

in 1982 in een teleurstelling waren afgelopen, waarna Jan Terlouw was opgestapt en de discussie waarin de partij richting zocht verder ging. Het tweede deel van dit hoofdstuk beschrijft de comeback van Hans van Mierlo als partijleider en de gestage opmars van de partij, waarbij de discussie over de partij op een laag pitje stond. Het laatste deel beschrijft het hoogtepunt van de partij, Paars I tot aan het vertrek van Hans van Mierlo als partijleider. Ten slotte worden de veranderingen in de partij in het licht van de literatuur geanalyseerd.

4.2 Zoeken naar richting

D66 bevond zich na het aftreden van Jan Terlouw in 1982 in moeilijk vaarwater. Er vond een herbezinning plaats op de grondslagen van de partij, waarbij weer een stevige discussie tussen voorstanders en tegenstanders was over het aannemen van sociaalliberalisme. De voorstanders vonden het vooral belangrijk dat er meer duidelijkheid zou komen. Al vlak na de verkiezingen van september schreef oud-Kamerlid Jan Veldhuizen:

‘Zonder dat D’66 dit in het verleden expliciet uitgesproken heeft kom ik makkelijk tot de conclusie dat dit uitgangspunt en alle losse gedachten en ideeën die in de loop der jaren ontwikkeld zijn zich dienen te bundelen tot een boekwerk met meer body onder de noemer: het sociaal-liberalisme.’¹²⁹

De redactie van de *Democraat* in december 1982 sprak over ‘onze links-liberale koers’ en ook de bestuursleden spraken expliciet over het profileren van D66 als ‘links-liberale of sociaalliberale’ partij.¹³⁰ Fractievoorzitter Maarten Engwirda stelde eveneens in december 1982 dat de vierde stroming nieuw leven in moest worden geblazen door onder andere onduidelijkheid weg te nemen en een heldere maatschappijvisie te formuleren.¹³¹ In mei 1983 verwees hij expliciet naar de label-discussie door zijn toespraak te beginnen met: ‘Dames en Heren Democraten, links-liberalen, radicaal-liberalen, sociaalliberalen en progressief-liberalen!’¹³² In het januarinumnummer van 1983 sprak partijvoorzitter Jacob Kohnstamm over een herleving van de grondslagendiscussie en trok hij duidelijker een lijn naar de vrijzinnige democraten van het verleden.¹³³ Kamerlid en latere fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger sprak in hetzelfde nummer ook nog uit dat D66 een: ‘(...)

¹²⁹ Jan Veldhuizen, ‘Hoe gaan we verder?’, *Democraat* 15:7 (1982) 4.

¹³⁰ Bob van den Bos, ‘Niet Iazarus maar broodnuchter’, *Democraat* 15:8 (1982) 6.

¹³¹ Maarten Engwirda, ‘De nieuwe start van D’66’, *Democraat*, 15:8 (1982) 1.

¹³² Maarten Engwirda, Toespraak fractievoorzitter, 7 mei 1983, DNPP, Archief ALV D66, doos 46-56.

¹³³ Jacob Kohnstamm, ‘Nieuw hoofdstuk’, *Democraat* 16:1 (1983) 1.

progressief-liberale' partij moest zijn.¹³⁴ Eén lid offerde zelfs om de partijnaam te veranderen naar 'Liberaal Democratische Partij'.¹³⁵

In aanloop naar het najaarscongres van 1983 ontstond een uitgebreide discussie in de *Democraat* over het aannemen van links-liberalisme als ideologie. De voorstanders publiceerden een stuk in de *Democraat* van september 1983 waarin zij stelden dat er in Nederland een stroming was die: 'De fundamentele kritiek van het socialisme op de maatschappij deelt. Maar geen oplossingen zoekt in meer macht van de staat, maar in meer en beter verdeelde vrijheid van mensen en de staat daartoe als instrument gebruikt.'¹³⁶

De tegenstanders lieten ook van zich horen, en waren vaak niet mals. Jacob Kohnstamm, de partijvoorzitter, was in augustus 1983 nog gematigd en deelde mee dat hij 'eigenlijk vrij blanco' stond tegenover sociaalliberaal als aanduiding. Hij zei: 'Als de ALV het wil, dan moet het maar: links-liberaal.'¹³⁷ Waaruit geen groot enthousiasme blijkt. Fractiemedewerker Sybe Schaap schreef in september 1983: 'Als er n.a.v. het discussiestuk betreffende het liberale profiel één logische conclusie kan worden getrokken, dan is het wel dat we dit onsamenhangende liberale geraas zo snel mogelijk moeten staken.'¹³⁸ De voorstellen om de partijnaam uit te breiden met links, radicaal of sociaalliberaal haalden op het congres van mei 1983 nipt geen meerderheid.¹³⁹ De discussie werd voortgezet op een symposium in oktober 1983 waar werd gepleit voor een nadere aanduiding. Bob van den Bos, de vicevoorzitter politiek, stelde vlak voor het symposium, een artikel op met de voor- en tegenargumenten van het aannemen van de ondertitel links-liberaal.¹⁴⁰ Deze ondertitel zou de herkenbaarheid vergroten en de partij dieper wortelen in de geschiedenis wat hielp bij internationale samenwerking van de partij. Tegen de verandering pleitte dat deze ondertitels controversieel waren. D66 was bovendien opgericht als anti-ideologisch en links-liberaal was uit de ideologische doos. Ook zou het maar de vraag zijn of liberalisme voldoende binding zou bieden met de immateriële waarden zoals milieu. Daarnaast wogen voor D66 vrijheid, gelijkheid en solidariteit even zwaar, en ging men pragmatisch om met

¹³⁴ Gerrit-Jan Wolffensperger, 'Dilemma en hoogmoed', *Democraat* 16:1 (1983) 3.

¹³⁵ Rindert Straatsma, 'D'66 liberaal democratische partij', *Democraat* 16:1 (1983) 7.

¹³⁶ Joke Jorritsma, Jopie Boogerd en Piet Scheele, 'Links liberaal, geen garantie, wel duidelijk!', *Democraat*, 16:5 (1983) 3-4.

¹³⁷ Adviesraad D'66, 'Adviesraad opent parlementaire jaar', *Democraat* 16:5 (1983) 13.

¹³⁸ Sybe Schaap, 'Liberale partij: een mislukt discussiestuk', *Democraat*, 16:5 (1983) 5.

¹³⁹ Jan Veldhuizen ed. e.a., *D66: een blijvend appèl*, 110.

¹⁴⁰ Bob van den Bos, 'De ondertiteling in discussie, voor en tegen links-liberaal', *Democraat* 16:5 (1983) 6.

waar de focus lag. Ook zou liberaal vooral geassocieerd worden met de VVD en conservatisme. Tegelijkertijd werd de toevoeging 'links-' te makkelijk gelijkgesteld aan socialistisch. En als het al zo duidelijk zou zijn dat D66 liberalisme vertegenwoordigde, wat voegde het dan praktisch toe om een ondertitel toe te voegen?¹⁴¹

Op het symposium van oktober 1983 spraken enkele prominenten zich uit tegen het aannemen van sociaalliberaal. Hans van Mierlo vond de hele discussie onzin.¹⁴² Hij had bezwaar omdat volgens hem D66 niet sociaalliberaal was. Ook zou het voor hem niets verduidelijken, omdat liberaal een rechtse lading zou hebben. Jan Glastra van Loon vond het ook niet nodig. Maarten Engwirda stelde zelfs: 'Het komt neer op een capitulatie voor het bestel dat wij in 1966 wilden doorbreken.'¹⁴³ H. Strijers betoogde in de *Democraat* van november dat D66 voor alles democratisch is en moest blijven. Hij schreef in zijn stuk '*Geen ondertitel uit de vorige eeuw*': 'Ik kan mij geen D'66 voorstellen dat van twee wallen wil eten. Wel een D'66 dat probeert aan de beschaving iets toe te voegen - met democratie die duidelijk is zonder ondertitel.'¹⁴⁴ Naar aanleiding van het symposium hield het hoofdbestuur van D66 in december 1983 dan ook vast aan haar standpunt: '(...) de naam "Democraten" nog steeds voldoende kenmerkend voor onze partij acht en geen behoefte heeft aan een nadere aanduiding.'¹⁴⁵

Ook de Statenfractie van Noord-Brabant had in november 1983 felle kritiek: 'Anti-propaganda, intellectueel filosofische pietpraat, navelstaren. Deze en andere kwalificaties zijn te geven aan de niet ter zake doende discussie over ons etiket.'¹⁴⁶ Op het congres van 21 januari 1984 verwierpen de leden het voorstel voor een nadere aanduiding van de partij met een ruime meerderheid.¹⁴⁷ De ideologische discussie kwam hierna op een laag pitje. De dramatische uitslag van 2.3% bij de Europese verkiezingen van 14 juni 1984 waarbij geen zetels werden behaald, en het dalende ledenaantal, brachten geen opleving in de geluwde discussie om een ideologie aan te nemen.¹⁴⁸

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Bob van den Bos, 'Geen nadere aanduiding, maar wat dan wel?', *Democraat* 16:7 (1983) 5.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ H. Strijers, 'Geen ondertitel uit de vorige eeuw', *Democraat* 16:6 (1983) 4.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ PS-fractie van D66 Noord-Brabant, 'Wat bezielt ons nu toch?', *Democraat* 16:6 (1983) 3.

¹⁴⁷ Lucardie en Voerman, 'Worstelen met ideologie', 23.

¹⁴⁸ Lucardie en Voerman, 'Worstelen met ideologie', 23-24.

4.3 Terugkeer Hans van Mierlo

Hans van Mierlo, sinds 1983 lid van de Eerste Kamer, probeerde de partij op een nieuwjaarsbijeenkomst in Arnhem in 1985 nieuw leven in te blazen met een 'politieke boodschap' die weer geënt was op de democratisering uit de beginjaren van de partij. Van linksliberalisme was hier geen sprake meer.¹⁴⁹

In zijn aanvaardingsspeech als lijsttrekker in januari 1986 stelde Hans van Mierlo dat het bij de kiezer vooral ging om de mentaliteit van een partij. Politiek was D66 iets links van het midden, maar het belangrijke punt volgens Hans van Mierlo was dat D66 daarmee niet ergens op de lijn tussen de PvdA en CDA stond, maar: 'We staan tegenover die lijn. En waarom? Omdat op die lijn, vanwege het historisch diktaat en terwille van de herkenbaarheid de machtsverhouding, te veel en onontkoombaar valse tegenstellingen worden gecreëerd en echte tegenstellingen verdoezelen.'¹⁵⁰ Hans van Mierlo legde de focus dus weer op het ondergraven van de oude partijpolitiek en democratisering. Over het CDA zei hij: 'En dat onzichtbare CDA - dat zit overal. Dat is de geheime structuur van onze maatschappij in het praktische leven.'¹⁵¹ De PvdA en de VVD zouden te druk bezig zijn met de onderlinge tegenstellingen om effectief oppositie te voeren tegen het CDA. Daarom moest D66 die taak op zich nemen. Hans van Mierlo stelde in deze toespraak dat de grote punten voor de komende periode het referendum en decentralisatie waren. Een jaar later, in februari 1987, sprak Hans van Mierlo over de drie grote partijen: 'Maar we zullen niet ophouden ze alle drie aan te klagen op hun gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de huidige politieke cultuur, de structurele veroudering van ons politiek en staatkundig bestel en op hun opportunistische onverschilligheid voor het verbeteren daarvan.'¹⁵²

Op het congres van februari 1988 sprak Hans van Mierlo over het 'liberaal bestek' van de VVD. Hij bekritiseerde de keuze van de VVD om vooral in te zetten op negatieve vrijheid. Hij vond dit spijtig omdat hij graag de PvdA en VVD wilde verenigen tegen het CDA. In november 1990 viel uit de woorden van Hans van Mierlo wederom op te maken dat de staatsrechtelijke vernieuwing het belangrijkste was. Hij stelde dat steeds meer steun kwam voor de: '(...) gekozen Minister-President of formateur, ander kiesstelsel, referendum,

¹⁴⁹ Ibidem, 24.

¹⁵⁰ Hans van Mierlo, Toespraak fractievoorzitter, 25 januari 1986, DNPP, Archief ALV D66, doos 66-73.

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Hans van Mierlo, Toespraak fractievoorzitter, 28 februari 1987, DNPP, Archief ALV D66, doos 74.

gekozen burgemeester'¹⁵³ door de inzet van D66. Hij deed hierbij ook een oproep aan de liberalen om zich open te stellen voor deze vernieuwingen. Uit de toespraken van Hans van Mierlo op Algemene Ledenvergaderingen kwam het 'liberale' echter niet duidelijk naar voren. Tijdens bijvoorbeeld de algemene beschouwingen van 1993 waren de 'karakteristieke lijnen' van D66 'democratisering, ecologisering en individualisering.'¹⁵⁴

Ondanks dat Hans van Mierlo vond dat liberalisme vooral iets van de VVD was, kwam het door verwaarlozing door de VVD desalniettemin bij D66. Hij toonde kennis van het liberalisme, maar beschouwde het nog steeds als dogmatisch. Hans van Mierlo zei hierover:

'Maar wel hebben we vastgesteld dat het liberale erfgoed, zoals wij dat zagen, bij verwaarlozing door de VVD in de politieke praktijk, onder ons beheer was gekomen. En wél hebben wij altijd gezegd dat de inspiratiebronnen van het liberalisme, en van de sociaal-democratie tegelijk in onze partij aanwezig zijn, en de rechtvaardiging daarvoor is dat beide stromingen in een historische ontwikkeling een deel van een hele waarheid voor hun rekening hebben genomen en vervolgens dat deel weer tot de hele waarheid hebben verheven.'¹⁵⁵

Daarom voelde Hans van Mierlo wel wat voor wat hij het 'ontplooingsmodel' noemde, maar was hij er niet voor om dit officieel aan te nemen. In de woorden van politicoloog Paul Lucardie en historicus Gerrit Voerman: 'Zelfs Van Mierlo – altijd huiverig voor ideologie – ontfermde zich nu over deze liberale traditie, die de VVD expliciet links liet liggen.'¹⁵⁶

Het sentiment onder de leden was grotendeels hetzelfde als dat van Hans van Mierlo. Het ging vooral over democratiseringsonderwerpen. Bij de terugkomst van Hans van Mierlo in 1986 kopte de *Democraat*: 'Het worden oude tijden'.¹⁵⁷ Het valt ook te merken aan de onderwerpen die werden besproken in de *Democraat*, zo was in januari 1986 weer een oproep om een districtenstelsel in te voeren. In de *Democraat* dat jaar ging het bijvoorbeeld over dualisme versus monisme en werd bekendgemaakt dat het novembercongres van 1986 in het teken van het referendum zou staan.¹⁵⁸ In januari 1994 schreef Bob van den Bos in een commentaar in de *Democraat* over ideologie: 'De ideologisch gewortelde, eenzijdige

¹⁵³ Hans van Mierlo, Toespraak fractievoorzitter, 3 november 1990, DNPP, Archief ALV D66, doos 103-103A.

¹⁵⁴ Hans van Mierlo, Toespraak fractievoorzitter, 30 oktober 1993, DNPP, Archief ALV D66, doos 115-117.

¹⁵⁵ Hans van Mierlo, Toespraak fractievoorzitter, 6 februari 1988, DNPP, Archief ALV D66, doos 80-82.

¹⁵⁶ Lucardie en Voerman, 'Worstelen met ideologie', 24.

¹⁵⁷ Martin Voorn, 'Het worden oude tijden', *Democraat* 19:1 (1986) 1.

¹⁵⁸ 'Novembercongres in teken van referendum', *Democraat* 19:3 (1986) 1.

oriëntaties verschaften lange tijd politieke duidelijkheid en bezorgden de partijen een 'gegarandeerde' aanhang. Deze vaste bindingen beperken echter ontegenzeggelijk de wendbaarheid en het politieke aanpassingsvermogen: D66 is opgericht vanuit de overtuiging dat onze moderne maatschappij alleen goed bestuurd kan worden als we ons van deze knellende banden kunnen ontdoen.¹⁵⁹ Hij gaf hier duidelijk aan dat de democratisering op de vooravond van de verkiezingen het belangrijkste was.

In bijdrages over liberalisme ging het vooral over het verschil tussen D66 en de VVD. Het moest vooral niet als potentiële koerswijziging en ideologie gezien worden. In de tweede *Democraat* van 1992 constateerden Paul Lucardie en Gerrit Voerman dat vanwege de stijgende lijn sinds 1986 weinig aanleiding was voor 'ideologisch zelfonderzoek'.¹⁶⁰ In juni 1986 werd bijvoorbeeld een pleidooi gehouden dat D66 het liberalisme van de VVD moest redden en ontsmetten. Ook hier werd benadrukt dat het vooral erom ging voor het gedachtengoed uit te komen en dat liberalisme geen koerswijziging behelsde.¹⁶¹ Dit stuk werd overigens sterk weersproken in de vierde *Democraat* waar twee ingezonden brieven sterk afstand namen van 'liberaal'.^{162 163} Het sentiment valt wellicht het best samen te vatten in deze zinsnede van de secretaris buitenland: 'Iedereen denkt bij het woord Liberaal altijd dat het om een conservatieve club gaat en je krijgt dan meteen de vraag wat D66 bij zo'n club te zoeken heeft.'¹⁶⁴

4.4 Paars I, het eerste kabinet sinds 1917 zonder de confessionelen

Na de monsteroverwinning van D66 in 1994 kon niemand meer om D66 heen. De overwinning en instorting van het CDA werd in de partij met gejuich onthaald. Kamerlid Gerrit-Jan Wolffensperger zei hierover: 'D66 heeft van oudsher de theorie gehuldigd dat die ontideologisering ooit zijn beslag zal krijgen. Daarom zouden we misschien nog niet eens zo verbaasd moeten zijn, dat het nu gebeurt.'¹⁶⁵ Hans van Mierlo wist het Paarse-Kabinet af te dwingen en voor het eerst sinds 1917 waren de confessionelen verdwenen uit de regering. Dit kon als grote winst voor de democratiseringsbeweging worden gezien aangezien een

¹⁵⁹ Bob van den Bos, 'Door en door D66', 27:1 (1994) 2.

¹⁶⁰ Peter van den Besselaar, 'Devil 66', *Democraat* 25:2 (1992) 7.

¹⁶¹ Martin Voorn, 'D66 moet permanente liberale "campagne" voeren', *Democraat* 19:3 (1986) 17.

¹⁶² Jan Janssen, 'Liberaal erfgoed I', *Democraat* 19:4 (1986) 12.

¹⁶³ Frank de Greef, 'Liberaal erfgoed II', *Democraat* 19:4 (1986) 12.

¹⁶⁴ 'D66 toegetreden als waarnemer bij Liberale Internationale', *Democraat* 19:6 (1986) 15.

¹⁶⁵ Bob de Ruiter, 'U heeft gewonnen', *Democraat* 27:5 (1994) 4.

belangrijk doel het doorbreken van de vaste patronen in de politiek was. Hans van Mierlo verwoordde het een jaar voor de verkiezingen zo: 'In Nederland kunnen de kiezers de macht niet wegsturen. Ze kunnen slechts een klein deel van de macht wegsturen.'¹⁶⁶ Ook op staatkundige vernieuwing werd een grote overwinning geboekt voor de democratiseringsbeweging. De invoering van een bindend correctief referendum werd opgenomen in het regeerakkoord.¹⁶⁷ Wim Vrijhoef, de partijvoorzitter, noemde dit een: '(...) doorbraak (...) waarmee ons gedachtegoed zijn intrede doet in onze samenleving.'¹⁶⁸

De discussie in de partij over partijvernieuwing en sociaalliberalisme was nooit weg, maar speelde geen hoofdrol tijdens de kabinetsperiode van Paars I. Op het voorjaarscongres van 1995 gaf een jonge historicus, Henk te Velde, de leden van D66 een college over de vraag of D66 een liberale partij zou zijn. Hij ging in op zijn proefschrift over de verschillende stromingen van liberalisme in Nederland en beargumenteerde dat D66 veel nauwer verbonden was met: '(...) bepaalde denkbeelden en richtingen in de Nederlandse politieke geschiedenis dan werd aangenomen.'¹⁶⁹ Tijdens de statenverkiezingen van 1995 verloor D66 weer flink. Gerrit-Jan Wolffensperger zei in een interview na deze verkiezingen nog: 'D66 heeft geen vastgeroeste ideologie, maar wel idealen.'¹⁷⁰ De verloren statenverkiezing was aanleiding voor Joop Abbes om in het *Idee*, het wetenschappelijk tijdschrift van D66, van juli 1995 te beginnen over ideologie. Hij schreef: 'De laatste statenverkiezingen hebben nog eens aangetoond dat het gezicht van D66 onduidelijk is, dat de partij zich beter moet profileren en een eigen identiteit moet ontwikkelen.'¹⁷¹ Hij vond dat de politiek niet zonder ideologie kon, omdat er dan geen dromen, perspectief en hoop kunnen zijn op een betere wereld. Joop Abbes legde in zijn artikel het verschil tussen positieve en negatieve vrijheid uit en concludeerde: 'Binnen de formule van D66 lijkt de kans om het juiste evenwicht tussen solidariteit en eigenbelang te vinden, passend bij de economische mogelijkheden van onze tijd, het grootst.'¹⁷² De conclusie die hij hieruit trok was dat D66 nog eens zou moeten proberen samen te gaan met de inmiddels meer gematigde PvdA. Met de VVD een liberale

¹⁶⁶ Hans Goslinga en Marcel ten Hooven, 'Hans van Mierlo: paarse coalitie zal het denken grondig veranderen', *Trouw* (3 april 1993).

¹⁶⁷ *Regeerakkoord 1994* ('s-Gravenhage 1994) 24.

¹⁶⁸ Wim Vrijhoef, 'Geloof in eigen kracht', *Democraat* 27:7 (1994) 8.

¹⁶⁹ Redactie, 'Politieke geschiedenis', *Democraat* 28:1 (1995) 10.

¹⁷⁰ Jeroen Nugteren, "'Teleurgesteld maar niet ontmoedigd'", *Democraat* 28:3 (1995) 3.

¹⁷¹ Joop Abbes, 'Het ideologische gezicht van D66', *Idee* 16:3 (1995) 25.

¹⁷² *Ibidem*, 28.

volkspartij vormen zoals voorgesteld door Meine Henk Klijnsma wees hij resoluut af, omdat hij bang was dat de conservatieven deze uiteindelijk zouden overnemen. Meine Henk Klijnsma, Statenlid in Zuid-Holland, reageerde daarop in november. Hij stelde dat hij niet verwacht had dat de VVD zich in het kabinet en de Statencampagne zo conservatief op zou stellen ten opzichte van milieu en minderheden, maar dat de economische posities van D66 en de VVD wel steeds meer overeenkwamen en ze samen tegenover de PvdA stonden. Hij stelde dat D66: 'Kort door de bocht geformuleerd: op sociaal-economisch gebied gematigd-conservatief, ter zake van sociaal-culturele en milieu-vraagstukken gematigd-progressief tot radicaal' was.¹⁷³ Na deze redelijk beperkte discussie tijdens het eerste Paarse-Kabinet viel het ideologische debat weer grotendeels stil, zowel in de *Democraat* als in het *Idee*. Tijdens de toespraken op de ALV ging het er ook niet over. In 1996 herhaalde Gerrit-Jan Wolffensperger deze stellingname nog eens. Over de PvdA en VVD zei hij: 'Zij schotelen de kiezer de illusie voor van een simpele tweedeling tussen liberalisme en sociaal-democratie. Dit is verouderde politiek.'¹⁷⁴

4.5 Analyse

De mate van de discussie over de grondslagen verschilde in deze periode. In eerste instantie werd door een wederom verpletterende verkiezingsnederlaag het debat over sociaalliberalisme nieuw leven in geblazen. Hoewel niet concreet gesproken werd over de verkiezingsnederlagen kunnen de standpunten van de voorstanders van het sociaalliberalisme wel verklaard worden door de theorie van Zeynep Somer-Topcu.¹⁷⁵ Immers stelde deze onderzoekster dat veranderingen in de partij plaatsvinden kort na een verkiezingsnederlaag. Het is dan ook niet gek dat de voorstanders van het aannemen van een ondertitel pleitten voor meer duidelijkheid richting de kiezer door plaats te nemen in het ideologische spectrum. Ze waren niet tegen het democratiseringsideaal, maar wilden vooral meer helderheid. De tegenstanders waren niet zozeer tegen sociaalliberaal beleid, maar waren wel van mening dat het aannemen van een ideologie fundamenteel inging tegen de oorspronkelijke democratiseringsgedachte. Na de terugkomst van Hans van Mierlo als partijleider was er vanwege de electorale successen weinig aanleiding om het over de

¹⁷³ Meine Henk Klijnsma, 'Waar ligt de ideologische toekomst van D66?', *Idee* 16:5 (1995) 25.

¹⁷⁴ Arthur van Buitenen, "'Wie geen idealen heeft, moet niet in de politiek gaan'", *Democraat* 29:5 (1996) 11.

¹⁷⁵ Somer-Topcu, 'Timely Decisions', 238-248.

grondslag of ideologie van de partij te hebben. Er werd nog af en toe over liberalisme gesproken, maar er kwam meer aandacht op hoe D66 verschilde van de VVD in plaats van de PvdA. Hoewel men 'liberaal' een te conservatieve lading vond hebben, was er ook ontevredenheid over hoe de VVD liberalisme invulde. Daarom ontstond het idee dat D66 de erfenis van het liberalisme moet overnemen. In het licht van het onderzoek van James Adams en Zeynep Somer-Topcu¹⁷⁶ kan dus gesteld worden dat de VVD als exogene factor zorgde voor discussie binnen D66. Het grote succes in deze periode kwam echter door Hans van Mierlo's hernieuwde impuls voor het democratiseringsidee, met als culminatie het vormen van het eerste Paarse-Kabinet. De vanzelfsprekendheid van de confessionele macht werd na 77 jaar gebroken en het referendum werd opgenomen in het regeerakkoord. Het succes van de democratiseringsidealen kan dan ook gezien worden als een verklaring waarom op dit moment nog niet officieel een ideologie werd aangenomen. Op dit moment spraken de verkiezingsuitslagen in combinatie met de democratiseringsidealen in het voordeel van de voorstanders van de democratiseringsbeweging.

¹⁷⁶ Adams en Somer-Topcu, 'Policy adjustments by parties in response to rival parties', 825-846.

5. 1997-1998: Opschudding

5.1 Inleiding

Hans van Mierlo maakte in maart 1997 bekend dat hij zich niet beschikbaar stelde als lijsttrekker voor de verkiezingen van 1998. In juni 1997 kondigde hij Els Borst aan als zijn opvolger. Els Borst was op dat moment minister van Volksgezondheid voor D66 in 'Paars I'.¹⁷⁷ D66 verloor in de verkiezingen van mei 1998 10 zetels.¹⁷⁸ Dit was weliswaar een forse teruggang, maar nog steeds de twee na beste uitslag voor de partij ooit. Ondanks dat D66 door de winst van de PvdA en de VVD niet meer nodig was voor het vormen van een regering besloten de drie partijen de samenwerking door te zetten in 'Paars II'.

De Paarse kabinetten waren baanbrekend in de Nederlandse politiek, voor het eerst sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1917 zat er geen confessionele partij in de regering.¹⁷⁹ Dit maakte de weg vrij om het lang gewenste levensbeschouwelijke beleid van D66 te implementeren. De invoering van het homohuwelijk en euthanasie waren wereldnieuws. Voor D66 waren deze punten al langer belangrijk, maar tijdens de Paarse kabinetten hadden alle partijen, behalve de christelijke, dit omarmd.

Op het gebied van democratische vernieuwing had D66 afgedwongen dat er een bindend correctief referendum moest komen. Dit was al voor de verkiezingen van 1998 aangenomen door de Tweede Kamer. Na de formatie van Paars II leek de invoering van het referendum in kannen en kruiken. Dat de VVD uiteindelijk haar beloftes uit het regeerakkoord niet kon waarmaken was nog onbekend ten tijde van de ALV van november 1998. Enkele maanden nadat D66 op de desbetreffende ALV 'sociaalliberaal' had aangenomen als officiële aanduiding strandde het bindend correctief referendum in de Eerste Kamer tijdens de 'Nacht van Wiegel'.¹⁸⁰

Het eerste deel van dit hoofdstuk beschrijft hoe de beweging 'Opschudding' voor een grote omslag bij D66 zorgde. Op het najaarscongres van 1998 werden bijna alle moties van 'Opschudding' aangenomen en daarmee werd besloten dat D66 voortaan 'sociaalliberaal' zou heten. Deze keer verliep de discussie relatief gemakkelijk. Er was geen uitgebreide discussie over grondslagen in de *Democraat*, en in de jaren voor dit besluit werd het steeds

¹⁷⁷ Van der Bles en Lagas, 'Els Borst', *Trouw* (7 juni 1997).

¹⁷⁸ Voerman ed., *Jaarboek DNPP 1998* (Groningen 1998) 19-20.

¹⁷⁹ Voerman ed., *Jaarboek DNPP 1994* (Groningen 1994) 33.

¹⁸⁰ Voerman ed., *Jaarboek DNPP 1999* (Groningen 1999) 23.

gangbaarder om en passant 'sociaalliberaal' te gebruiken als beschrijving voor D66. Het tweede deel van dit hoofdstuk beschrijft het opgeven van het verzet tegen sociaalliberalisme door de voorstanders van de democratiseringsbeweging. Ten slotte worden de veranderingen in de partij in het licht van de literatuur geanalyseerd.

5.2 'Opschudding' krijgt het voor elkaar: D66 neemt officieel sociaalliberalisme aan

Op het najaarscongres van 1998 maakte de interne beweging 'Opschudding' furore. 'Opschudding' was een groep van vooral jonge D66'ers die de partij meer profiel wilden geven. In discussiebijeenkomsten kwamen ze tot een aantal ideeën, inclusief de nadere aanduiding van de partij met een ondertitel. Uit de opties van links-liberaal, vrijzinnig-democratisch, liberaal democratisch, enzovoorts werd 'sociaal-liberaal' gekozen.¹⁸¹ Udo Kock, een lid van 'Opschudding', schreef daarover na het congres in de *Democraat* van december: 'De ondertitel sociaal-liberaal biedt een kapstok waaraan ideeën en standpunten van D66 kunnen worden opgehangen.'¹⁸² In de aanloop naar het congres presenteerde 'Opschudding' haar ideeën in de *Democraat* van november.¹⁸³ Ze maakten expliciet dat D66 geen outsiderpartij meer was. D66 was onderdeel geworden van het politieke establishment en moest daar duidelijker plaats in nemen. 'Opschudding' schreef: 'De herkenbaarheid van D66 moet vergroot worden door het uitwerken van onze politieke identiteit en kernwaarden, en door het aannemen van 'sociaalliberaal' als ondertitel.'¹⁸⁴

D66 verloor als enige van de drie regeringspartijen in 'Paars I' zetels in de verkiezingen van 1998. Hoewel door 'Opschudding' niet direct gesproken werd over de verkiezingscampagne of over het behalen van meer zetels in de Tweede Kamer was de oproep tot meer herkenbaarheid gericht op kiezers. Zelf stelden ze over het aannemen van hun voorstellen: 'D66 wordt een partij die meer naar buiten dan naar binnen gericht is, waardoor ook niet-leden zich van het open, democratische en inhoudelijke karakter van de partij bewust worden.'¹⁸⁵ Op een bijeenkomst van 'Opschudding' een week voor het congres vertelde Lousewies van der Laan – later fractievoorzitter van D66 in de Tweede Kamer en kandidaat-lijsttrekker in 2006 – aan de *Groene Amsterdammer*: 'Op verjaardagsfeestjes is het

¹⁸¹ Brummer, *Wat is sociaal-liberalisme?* 10.

¹⁸² Udo Kock, 'Revolutie of regelmaat?', *Democraat* 31:8 (1998) 6.

¹⁸³ Opschudding, 'Méér ambitie!', *Democraat* 31:7 (1998) 15.

¹⁸⁴ Ibidem.

¹⁸⁵ Ibidem.

voor leden van D66 altijd zo moeilijk uitleggen waar de partij nu eigenlijk voor staat. Opschudding wil daarom dat de identiteit van D66 duidelijk wordt. Er moet duidelijkheid komen over de “kernwaarden” van D66. Door als ondertitel “sociaal-liberaal” te kiezen, zijn we duidelijk te plaatsen in het politieke spectrum.’¹⁸⁶ Erwin Nypels, mede-oprichter van D66 en langdurig voorstander van sociaalliberalisme, was ook bij de bijeenkomst van ‘Opschudding’ om zijn steun uit te spreken. Hij zei: ‘We hebben teveel de nadruk gelegd op allerlei programmapunten en niet op de samenhang hier tussen. Er is te lang gesuggereerd dat pragmatisme de grondslag van de partij is. Dat is niet waar: pragmatisme is slechts een manier van politiek bedrijven, de grondslag van de partij ligt in sociaal-liberale doelstellingen.’¹⁸⁷

Meerdere prominenten gaven in deze periode er blijk van dat zij welwillend tegenover sociaalliberalisme stonden, vaak zonder concrete redenen te geven. Op verzoek van het hoofdbestuur werd de motie om sociaalliberaal de ondertitel van de partij te maken aangepast. Sociaalliberaal zou de ‘aanduiding’ van de partij worden. Jan Terlouw, voorstander van de liberale stroming, gaf in zijn afscheidstoespraak als commissaris van de koningin in Gelderland aan dat hij links liberalisme nog steeds de kern van de partij vond: ‘Wat zijn D66'ers? Postsocialistische liberalen! Ik heb er helaas in al die jaren geen betere uitdrukking voor gevonden.’¹⁸⁸ Jan Terlouw sprak hier zijn steun uit voor de liberale stroming. Hans Wijers zei in de derde *Democraat* van 1998 weliswaar dat D66 vooral voor democratisering staat maar ook: ‘D66 is een moderne sociaalliberale partij.’¹⁸⁹

5.3 Voorstanders democratiseringsbeweging geven verzet tegen sociaalliberalisme op

Al in de aanloop van de kiezingen van 1998 was duidelijk dat D66 in deze verkiezingen niet inzette op het democratiseringsgedachtengoed. Jacob Kohnstamm merkte in de vierde *Democraat* van 1997 over de campagneplannen van de fractievoorzitter Gerrit-Jan Wolffensperger op: ‘Gerrit Jan zegt dat staatrechtelijke punten in het verkiezingsprogramma minder centraal zullen staan. Maar hij bedoelt waarschijnlijk: in de komende verkiezingscampagne. En dat is al eerder gebeurd. Ook de campagne van Jan Terlouw stond

¹⁸⁶ Peter Vermaas, ‘Gele Rozen’, *De Groene Amsterdammer* 47 Geraadpleegd via: <https://www.groene.nl/artikel/gele-rozen> (18 november 1998).

¹⁸⁷ Ibidem.

¹⁸⁸ Aart Nugteren en Esther Teunissen, ‘Het is een eer te mogen besturen’, *Democraat* 30:1 (1997) 5.

¹⁸⁹ Hans Wijers, ‘Ruimte creëren voor nieuwe, schone activiteiten.’, *Democraat* 31:3 (1998) 9.

destijds niet in het teken van staatkundige vernieuwing. Die van Van Mierlo weer wel. Nu dan misschien weer niet.¹⁹⁰ Hoewel Jacob Kohnstamm zich niet uitsprak over wat het verkiezingsprogramma had moeten zijn gaf hij impliciet wel aan dat hij er mee kon leven dat het niet om democratisering ging.

Hans van Mierlo was altijd de grote voorstander van de democratiseringsbeweging en zei in mei 1998: 'De verzoening tussen de sociaaldemocraten en de liberalen zit in de genen van D66.'¹⁹¹ Hans van Mierlo was nadrukkelijk een tegenstander van het aannemen van een officiële ideologie. Desalniettemin sprak hij hier positief over 'liberalisme'. Hij beargumenteerde dit verder niet, maar dit gaf wel aan dat meer ruimte ontstond voor mensen om op te schuiven naar de liberale positie.

Ook Els Borst was vooral voorstander van democratisering. In oktober 1997 sprak zij voor het eerst als beoogd lijsttrekker een ALV toe. Hierbij legde ze eerst de focus op de democratiseringsgedachte: 'Die radicale democratisering van het politieke bestel sprak mij aan, door de centrale gedachte die erachter zat: "volwassen burgers moeten de kans krijgen om zelf actief hun eigen samenleving vorm te geven."' ¹⁹² En sprak zich ook uit tegen ideologie: 'D66 benadert de inhoudelijke vraagstukken van de politiek pragmatisch, niet vanuit één ideologie of één godsdienstige overtuiging.'¹⁹³ Dit deed ze echter zonder dit te relateren aan de naderende verkiezingen. Daar sprak ze wel over, maar inhoudelijk en over de profileringsdrang van andere partijen. Ze gaf vooral overige argumenten vanuit haar intrinsieke motivatie voor D66 zoals haar overtuiging dat mensen echt invloed uit moeten kunnen oefenen op besluiten die hen direct aangaan. In de eerste *Democraat* na de verloren verkiezingen van 1998 stelde ze echter: 'Mijn ideaal is natuurlijk dat de sociaalliberale stroming een zeer dominante wordt.'¹⁹⁴ Daarmee gaf ook Els Borst meer ruimte aan de voorstanders om sociaalliberalisme aan te nemen.

De verandering die 'Opschudding' teweegbracht werd daarnaast vooral gebagatelliseerd door partij prominenten. Fractievoorzitter Thom de Graaf zei dezelfde avond tegen de NOS dat eigenlijk niets veranderd was.¹⁹⁵ In zijn toespraak op het

¹⁹⁰ Moncef Beekhof en Jeroen Nugteren, 'Terug naar de kiesvereniging', *Democraat* 30:4 (1997) 14.

¹⁹¹ Hans van Mierlo, 'Paars II?', *Democraat* 31:4 (1998) 7.

¹⁹² Els Borst, Toespraak partijleider op de algemene ledenvergadering, 25 oktober 1997, DNPP, Archief ALV D66, geen doos op plaatsingslijst bekend.

¹⁹³ Ibidem 1-2.

¹⁹⁴ Sebastiaan Dingemans, "'D66 is betrekkelijk a-politiek'", *Democraat* 31:4 (1998) 8.

¹⁹⁵ Arjen De Wolff, 'Gejuich met stroopwafels', *Democraat* 31:8 (1998) 5.

novembercongres van 1998 stelde hij dat democratisering het allerbelangrijkst was. Hij zei: 'In de eerste plaats de democratie. Dan gaat het niet alleen om de noodzaak van democratisering, die nog steeds onweerlegbaar is.'¹⁹⁶ Pas in zijn slotwoord sprak hij over de zojuist aangenomen moties van 'Opschudding':

'We heten na vandaag dus nog steeds zo. Democraten. Dat geeft een prettig gevoel van herkenning, zeg maar een sociaal-liberaal gevoel. (...) En sociaal-liberaal. Het hoeft niet per se op ons briefpapier, maar we zullen het wel gewoon zeggen. We zijn het tenslotte altijd al geweest. Voorbij die oude ideologieën die in de tijd zijn stilgezet als oude klokken die niet meer tikken. Van beide het beste: niet de ene kant van de waarheid, niet de andere kant, maar alles onder ogen zien en dan proberen iets verstandigs te verzinnen. Dat is toch de essentie van D66. En daar bedenken we dan mooie woorden bij en voor mijn part etiketten. Zolang ze ons het zicht op de inhoud maar niet ontnemen'¹⁹⁷

Thom de Graaf beargumenteerde dat sociaalliberalisme niet in plaats kwam van democratisering en dat het altijd al onderdeel van het gedachtengoed van de partij was geweest. De *Democraat* schreef dat een vernieuwingsbeweging met een dergelijke zegen van het establishment onmogelijk tevreden kon zijn.¹⁹⁸ Ook dit lijkt de aangenomen moties vooral te bagatelliseren.

Er was ook weerstand tegen het aannemen van het etiket 'sociaalliberaal'. Zo schreef het lid Henk van der Linden in de *'Democraat'*: 'Ik ben dus kwaad, want er is iets wezenlijks van me afgepakt op dat congres: een stukje van mijn eigen ziel. Ik ben geen sociaalliberaal, maar Democraat, en dat wordt vanaf nu via de ondertiteling van mijn eigen partij tegengesproken.'¹⁹⁹ Van der Linden had het niet over verkiezingen of andere exogene factoren, maar zei dat: 'Juist het feit dat we bij geen enkele stroming hoorden, dát was D66. Jazeker, onze standpunten zijn in het algemeen sociaal-liberaal. Maar dat wil niet zeggen dat we ook sociaal-liberalen zijn. Wij zijn pur sang democraten, en dat is precies perfect.'²⁰⁰

¹⁹⁶ De Graaf, Toespraak fractievoorzitter op de algemene ledenvergadering, 21 november 1998, DNPP, Archief ALV D66, geen doos op plaatsingslijst bekend.

¹⁹⁷ Ibidem, 6.

¹⁹⁸ Arjen De Wolff, 'Gejuich met stroopwafels', *Democraat* 31:8 (1998) 5.

¹⁹⁹ Hena Van der Linden, 'Groen en geel van nijd', *Democraat* 31:8 (1998) 2.

²⁰⁰ Ibidem.

5.4 Analyse

Er werd in deze periode niet zo zeer expliciet gesproken over verkiezingsnederlagen als beginpunt om een andere koers te varen. De theorie van Zeynep Somer-Topcu lijkt hier dan ook niet helemaal op te gaan.²⁰¹ Voor zover ze over verkiezingen spraken ging dit vooral over het profiel en de herkenbaarheid van de partij. Hoewel er niet direct naar verwezen werd lijkt de behoefte tot meer profiel en herkenbaarheid op ideologie mede gegroeid door het samen met PvdA en VVD realiseren van immateriële vrijheden zoals het homohuwelijk en de euthanasiewetgeving. Deze partijen waren ook voorstander van deze van oorsprong D66 speerpunten geworden. In die zin kan dit gezien worden als een exogene factor zoals beschreven door James Adams en Zeynep Somer-Topcu, waarbij concurrenten van beleidsstandpunt veranderen.²⁰² Omdat dit mede de oorzaak was van de verslechterde verkiezingsresultaten is het begrijpelijk dat er naar het sociaalliberalisme als alternatief werd gekeken. Dit kon een meer permanente basis vormen voor electoraal succes dan D66 als programmapartij. Het bindend correctief referendum ontbrak opvallend genoeg in de argumenten van de prominenten en 'Opschudding'. Het realiseren van dit belangrijke punt voor de democratiseringsbeweging vulde blijkbaar niet de behoefte in om het profiel en herkenbaarheid van de partij te versterken.

De partijtop probeerde 'Opschudding' vooral te bagatelliseren en ze in te kapselen toen de voorstellen populair bleken. De leden stuurden met het aannemen van de moties in zekere zin aan op een koerscorrectie. 'Opschudding' stelde haar argumenten vooral op het verbeteren van profiel en herkenbaarheid van de partij. Lawrence Ezrow e.a. stellen dat niche partijen sterk reageren op veranderingen uit hun eigen achterban.²⁰³ Dat blijkt ook hier het geval te zijn. D66 begon als niche partij waarbij de democratiseringsidealen centraal stonden. Echter door de jaren heen ontstond steeds meer het idee dat D66 moest verbreden, er kon toen al niet meer echt gesproken worden over een klassieke niche partij. De beweging 'Opschudding' zorgde er uiteindelijk voor dat D66 een officiële stroming aannam. Verandering vanuit de achterban zorgde ervoor dat het partijbestuur uiteindelijk overstag ging en sociaalliberalisme werd de officiële aanduiding van de partij.

²⁰¹ Somer-Topcu, 'Timely Decisions', 238–248.

²⁰² Adams en Somer-Topcu, 'Policy Adjustments', 825–846.

²⁰³ Ezrow e.a., 'Mean Voter Representation versus Partisan Constituency Representation', 275–301.

Conclusie

In deze scriptie is getracht om antwoord te geven op de vraag: *Hoe is D66 van een democratiseringsbeweging veranderd in een volwaardige politieke partij met een ideologie?*

De discussie over het aannemen van een ideologie begon in 1972 en eindigde op het novembercongres van 1998 met het aannemen van sociaalliberalisme. Zoals in de inleiding is beschreven is de scriptie opgedeeld in meerdere periodes. Door kort deze periodes langs te gaan, en hierbij de belangrijkste elementen uit te lichten en vervolgens te koppelen aan de theorie is getracht om te verklaren hoe de partij is veranderd. Ten slotte wordt besproken hoe dit onderzoek kan dienen als startpunt voor vervolgonderzoek.

In het begin van de jaren '70 ging het slecht met D66. De partij had veel zetels verloren bij de verkiezingen van 1972, en de PvdA wees in 1973 verdere samenwerking in de PVP af. De partij werd vrijwel weggevaagd bij de statenverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen wat zorgde voor een bestaanscrisis bij D66. Er waren nauwelijks leden over. Opheffing van de partij werd in 1974 maar net voorkomen. Pas vanaf medio 1975 krabbelde de partij weer op dankzij de door Jan Terlouw voorgestane 'vierde stroming'. Het zwaartepunt van de partij kwam minder te liggen op democratisering. Het vastleggen van zijn links-liberale 'vierde stroming' als ideologie ging evenwel te ver voor de meerderheid van de leden. Na de succesvolle verkiezing van 1977 ontstond steeds meer discussie over wat deze vierde stroming inhield. In 1978 en 1979 ontstond dan ook een uitgebreide discussie over de 'grondslagen' van D66. Vanwege het vermeende dogmatische karakter van grondslagen werden ze uiteindelijk door het hoofdbestuur afgewezen. Na de verloren verkiezingen van 1982 en het vertrek van Jan Terlouw was er een hernieuwde impuls voor de grondslagendiscussie. Er werd een symposium georganiseerd, maar de kritiek op het aannemen van een liberale ideologie was niet mild. Er was nog veel verdeeldheid en het aannemen van een liberale aanduiding werd nipt weggestemd. Toen Hans van Mierlo zijn rentree maakte als partijleider was er een duidelijke verschuiving richting democratisering. De goede verkiezingsresultaten onder het leiderschap van Hans van Mierlo gaven lang weinig aanleiding voor herbezinning op de ideologische fundamenten van de partij. Er werd af en toe wel positief gesproken over sociaalliberalisme, maar dit leidde niet tot een serieuze herbezinning op de grondslagen in deze jaren.

Pas na het afscheid van Hans van Mierlo als politiek leider en de verkiezingsnederlaag

van 1998 ontstond meer debat over de ideologische fundamenteën van de partij. Een groepje jonge D66'ers die zichzelf 'Opschudding' noemde trachtte de partij sociaalliberaal aan te laten nemen als ondertitel. Hun argumenten, zoals het bevorderen van helderheid en het gegeven dat D66 altijd al sociaalliberaal was zonder het expliciet te benoemen, waren niet anders dan van hun voorgangers. Deze keer lukte het echter wel om moties daartoe aangenomen te krijgen op de algemene ledenvergadering in november 1998.

Om de hoofdvraag te beantwoorden is geanalyseerd of de vier punten om van beleidsstandpunt te wisselen, zoals beschreven in de inleiding, een rol hebben gespeeld in de discussie en het uiteindelijke besluit om een ideologie aan te nemen. Op die manier is getracht om de veranderingen binnen de partij te duiden.

Ten eerste is gekeken of D66 zichzelf als niche partij identificeerde en of de eigen achterban de partij dwong om te veranderen. Tot aan het stuklopen van de PVP in 1973 zou gezegd kunnen worden dat D66 sterk leek op een nichepartij. Ze richtte zich duidelijk op een niet-economisch onderwerp, democratisering. Door haar deelname aan de verkiezingen volgde ze ook een duidelijke electorale strategie door te proberen democratisering af te dwingen bij andere progressieve partijen. Democratisering heeft in de hele periode nooit ter discussie gestaan in de partij, ook niet toen sociaalliberalisme uiteindelijk in 1998 werd aangenomen. De aandacht voor sociaalliberalisme als ideologie hield een duidelijke verbreding voor de partij in. Men was het grotendeels eens in de partij over concreet beleid wat afgeleid werd vanuit sociaalliberale ideeën. De voorstanders van democratisering wilden het alleen nooit aannemen omdat ze geen dogma wilden. Nadat sociaalliberalisme in 1998 werd aangenomen was de partij dus weliswaar verbreed, maar had de partij vanwege de aandacht voor democratisering nog deels een niche karakter. Voordat uiteindelijk in 1998 sociaalliberalisme werd aangenomen als ideologie was het al meerdere keren nipt afgewezen. Dit geeft wel aan hoe zeer de voorstanders van democratisering en de voorstanders van het aannemen van sociaalliberalisme gedurende de hele periode met elkaar in balans waren. Dit is een verklaring waarom de status quo zo lang in stand bleef.

Ten tweede is dan ook gekeken of exogene factoren zoals de economie of veranderingen in andere politieke partijen een rol hebben gespeeld gedurende deze discussies. De voorstanders van het aannemen van sociaalliberalisme streefden meer helderheid na waar D66 voor stond. Nadat de PvdA zich in 1973 had teruggetrokken uit de samenwerking met D66 in de PVP was er in de ogen van de voorstanders van

sociaalliberalisme meer afstand nodig van de PvdA. Anders bestond het gevaar dat D66 slechts gezien werd als een 'bijwagen' van de PvdA. Hierdoor zou gezegd kunnen worden dat de voorstanders door een exogene factor beïnvloed werden. Nadat Hans van Mierlo was teruggekomen als partijleider in 1986 kwam meer aandacht op hoe D66 verschilde van de VVD in plaats van de PvdA. Hoewel men 'liberaal' een te conservatieve lading vond hebben, was er ook ontevredenheid over hoe de VVD liberalisme invulde. De behoefte tot meer profiel en herkenbaarheid op ideologie leek mede gegroeid te zijn door het samen met PvdA en VVD realiseren van immateriële vrijheden zoals het homohuwelijk en de euthanasiewetgeving in Paars I. Deze partijen waren ook voorstander van deze van oorsprong D66 speerpunten geworden wat gezien kan worden als een exogene factor waarbij concurrenten van beleidsstandpunt veranderen.

Ten derde is gekeken of verkiezingsnederlagen een rol speelden. In 1973, 1983 en 1998 ontstond discussie na slechte verkiezingsuitslagen. In deze periodes was het argument van de voorstanders van het aannemen van sociaalliberalisme dat deze ideologie zou zorgen voor meer helderheid. De helderheid die gepaard gaat met een ideologie zou volgens de voorstanders meer kiezers aanspreken. De stemming om de partij op te heffen in 1974 na de dramatisch uitgevallen verkiezingsnederlagen in 1972 en 1974 zou gezien kunnen worden als een ultieme poging om het beleidsstandpunt van D66 te veranderen. Immers, opheffen om vervolgens de partij herop te richten werd gezien als de zuiverste vorm. Jan Terlouw was na het nipt afwijzen van opheffing doorgegaan om de partij te verbreden onder de noemer van de vierde stroming. Na de positief verlopen verkiezingen van 1977 volgde er toch een periode met uitgebreide discussie over het aannemen van grondslagen. Hier speelde een verkiezingsnederlaag dus geen rol. Na de verpletterende verkiezingsnederlaag in 1982 werd het debat over het aannemen van sociaalliberalisme weer nieuw leven in geblazen. Na de terugkomst van Hans van Mierlo als partijleider was er vanwege de electorale successen weinig aanleiding om het over de grondslag of ideologie van de partij te hebben. Na de verkiezingsnederlaag in 1998 werd niet zo zeer expliciet gesproken over verkiezingsnederlagen als beginpunt om een andere koers te varen. Voor zover ze over verkiezingen spraken ging dit echter vooral over het profiel en de herkenbaarheid van de partij.

Ten vierde is het interessant om te kijken of het hele electoraat wegschoof van een onderwerp en de partij zich daardoor gedwongen voelde om sociaalliberalisme als ideologie

aan te nemen. Dit ging bij D66 echter niet op. Het electoraat is juist richting typische D66 punten als euthanasie en het homohuwelijk opgeschoven.

D66 heeft ruim dertig jaar gedaan om van een democratiseringsbeweging te veranderen in een volwaardige partij met sociaalliberalisme als ideologie. De voorstanders van democratisering hebben het aannemen van een ideologie lang nipt tegen kunnen houden. Ze hadden veel moeite met het dogmatische karakter van een ideologie, omdat dat inging tegen waar de democratisering voor stond. Over de concrete beleidspunten die pasten bij het sociaalliberalisme was echter nauwelijks discussie. Net zomin dat de voorstanders van het aannemen van sociaalliberalisme iets hadden tegen democratisering. Vanaf het aannemen van sociaalliberalisme in 1998 was de partij dus weliswaar verbreed, maar had de partij vanwege de aandacht voor democratisering nog deels een niche karakter.

Op basis van dit onderzoek zijn er duidelijke richtingen waarmee verder onderzoek naar deze vraag gedaan zou kunnen worden. Verder onderzoek naar de invloed van de partijleiders zou interessant kunnen zijn. Jan Terlouw wilde van D66 de 'vierde stroming' in de Nederlandse politiek maken, maar in 1979 lukte het niet om een grondslag vast te leggen. De bohemien Hans van Mierlo liet zich echter niet graag vastpinnen op een bepaald label, maar vlak na zijn tweede periode als partijleider kozen de leden toch voor een ideologie. Dit roept de vraag op hoe belangrijk persoonlijk charismatisch leiderschap is bij D66. Zeker gezien de perceptie dat de lijsttrekker belangrijk is voor het succes van D66 is dit een interessant vervolgonderzoek.

Onderzoek naar de verschillende generaties binnen de partij zou ook interessant kunnen zijn. Tegen het eind van de jaren '90 was de partij inmiddels meer dan dertig jaar oud. Bij de oprichting bestond de partij volledig uit leden die kozen voor de democratiseringsbeweging. De groep 'Opschudding' die uiteindelijk de moties over het sociaalliberalisme aangenomen kreeg bestond vooral uit jonge leden die niet bij de oprichting geweest waren. Interviews met leden van 'Opschudding' en D66 prominenten uit de jaren '90 over hoe zij tegen democratisering en sociaalliberalisme aankeken zou goed vervolgonderzoek kunnen zijn.

Tot slot, de groep *homines novi* richtte D66 in 1966 op met het plan om de Nederlandse politiek op te schudden. Ze zagen oplossingen in radicale democratisering en verduidelijking in de politiek. Op het partijcongres in Gouda in 1998 wist een jonge groep D66'ers onder de naam 'Opschudding' de partij te veranderen, zo werd uiteindelijk gezorgd

voor de verduidelijking waar D66 voor stond. Zou Hans van Mierlo na afloop van het partijcongres in de stadsschouwburg van Gouda, nadat hij zijn jas uit de garderobe had opgehaald, wellicht buiten alleen op de gracht gelopen hebben terugdenkend aan zijn verkiezingsspot in 1967: '(...) en hoe we allen vurig bleven geloven in ons plan, tsja ons plan, ons plan voor een nieuw kiesstelsel, ons plan voor vernieuwing en verjonging, voor doorbreking van het oude vastgeroest partij patroon (...).' ²⁰⁴

²⁰⁴ Hans van Mierlo, 'Verkiezingsspot Januari 1967', geüpload door Democraten66 (3 maart 2016) <https://www.youtube.com/watch?v=EcrKNSbXx-0>

Bibliografie

Archiefstukken uit het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP)

Borst, Els, Toespraak partijleider op de algemene ledenvergadering, 25 oktober 1997, DNPP, Archief ALV D66, geen doos op plaatsingslijst bekend.

Engwirda, Maarten, Toespraak fractievoorzitter, 7 mei 1983, DNPP, Archief ALV D66, doos 46-56.

Gorinchem, Afdeling, 27 September 1973, DNPP, Archief ALV D66, doos 14.

Graaf, Thom de, Toespraak fractievoorzitter op de algemene ledenvergadering, 21 november 1998, DNPP, Archief ALV D66, geen doos op plaatsingslijst bekend.

Mierlo, Hans van, Toespraak fractievoorzitter, 25 januari 1986, DNPP, Archief ALV D66, doos 66-73.

Idem, Toespraak fractievoorzitter, 28 februari 1987, DNPP, Archief ALV D66, doos 74.

Idem, Toespraak fractievoorzitter, 3 november 1990, DNPP, Archief ALV D66, doos 103-103A.

Idem, Toespraak fractievoorzitter, 30 oktober 1993, DNPP, Archief ALV D66, doos 115-117.

Idem, Toespraak fractievoorzitter, 6 februari 1988, DNPP, Archief ALV D66, doos 80-82.

Notulen congres, 21 september 1974, DNPP, Archief ALV D66, doos 20.

Oegstgeest, Afdeling, 26 oktober 1973, DNPP, Archief ALV D66, doos 14.

Terlouw, Jan, Toespraak fractievoorzitter, 9 maart 1974, DNPP, Archief ALV D66, doos 19.

Idem, Toespraak partijleider op de algemene ledenvergadering, 29 november 1975, DNPP, Archief ALV D66, doos 21.

Idem, Congresrede fractievoorzitter, 27 oktober 1979, DNPP, Archief ALV D66, doos 30-32.

Idem, Congresrede fractievoorzitter, 26 april 1980, DNPP, Archief ALV D66, doos 36-39.

Artikelen uit de Democraat en het Idee

Abbes, Joop, 'Het ideologische gezicht van D66', *Idee* 16:3 (1995) 25.

Adviesraad D'66, 'Adviesraad opent parlementaire jaar', *Democraat* 16:5 (1983) 13.

Beekhof, Moncef en Jeroen Nugteren, 'Terug naar de kiesvereniging', *Democraat* 30:4 (1997) 14.

Besselaar, Peter van den, 'Devil 66', *Democraat* 25:2 (1992) 7.

Bos, Bob van den, 'Niet lazarus maar broodnuchter', *Democraat* 15:8 (1982) 6.

Idem, 'Door en door D66', *Democraat* 27:1 (1994) 2.

Idem, 'Geen nadere aanduiding, maar wat dan wel?', *Democraat* 16:7 (1983) 5.

Idem, 'De ondertiteling in discussie, voor en tegen links-liberaal', *Democraat* 16:5 (1983) 6.

Brands, C.F., 'Grondslagen', *Democraat* 12:2 (1979) 13.

Breebaart, A.B., 'Grondslagen – maar hoe?', *Democraat* 11:9 (1978) 13-14.

Brink, Jan ten, 'D'66 mag het zelf zeggen', *Democraat* 7:3 (1974) 4.

Buitenen, Arthur van, "'Wie geen idealen heeft, moet niet in de politiek gaan'", *Democraat* 29:5 (1996) 11.

Dingemans, Sebastiaan, "'D66 is betrekkelijk a-politiek'", *Democraat* 31:4 (1998) 8.

Engwirda, Maarten, 'De nieuwe start van D'66', *Democraat*, 15:8 (1982) 1.

Glastra van Loon, Jan, 'Congresrede', *Democraat*, 11:8 (1978) 1.

Goudsmit, Anneke, 'Moet D'66 blijven?', *Democraat* 7:3 (1974) 6.

Greef, Frank de, 'Liberaal erfgoed II', *Democraat* 19:4 (1986) 12.

Janssen, Jan, 'Liberaal erfgoed I', *Democraat* 19:4 (1986) 12.

Jonges, Jan, 'Zijn wij met de discussie over de grondslagen van D'66 op de juiste weg?', *Democraat* 11:7 (1978) 12.

Jorritsma, Joke, Jopie Boogerd en Piet Scheele, 'Links liberaal, geen garantie, wel duidelijk!', *Democraat*, 16:5 (1983) 3-4.

Karsdorp, Pieter, 'Opheffen, afwachten en – wellicht – opnieuw beginnen', *Democraat* 7:3 (1974) 11.

Idem, 'D'66: doende met grondslagen', *Democraat* 11:9 (1978) 11-12.

Klijnsma, Meine Henk, 'Waar ligt de ideologische toekomst van D66?', *Idee* 16:5 (1995) 25.

Kock, Udo, 'Revolutie of regelmaat?', *Democraat* 31:8 (1998) 6.

Kohnstamm, Jacob, 'Nieuw hoofdstuk', *Democraat* 16:1 (1983) 1.

Linden, Henk van der, 'Groen en geel van nijd', *Democraat* 31:8 (1998) 2.

Lucardie, Paul en Gerrit Voerman, 'Worstelen met ideologie', *Idee* 12:6 (1991) 19-25.

Micke, W., 'Vrijheid gelijkheid, partnership', *Democraat* 12:1 (1979) 20.

Mierlo, Hans van, 'Paars II?', *Democraat* 31:4 (1998) 7.

Nugteren, Aart en Esther Teunissen, 'Het is een eer te mogen besturen', *Democraat* 30:1 (1997) 5.

Nugteren, Jeroen, "'Teleurgesteld maar niet ontmoedigd'", *Democraat* 28:3 (1995) 3.

Nypels, Erwin, 'Wat nu?', *Democraat* 7:3 (1974) 9.

Oorschot, Hein van, *Democraat* 11:1 (1978) 2.

Idem, 'Toelichting bij de "grondslagen-diskussie"', *Democraat* 12:7 (1979) 19-20.

Opschudding, 'Méér ambitie!', *Democraat* 31:7 (1998) 15.

Pre-adviesgroep grondslagen, 'Grondslagen', *Democraat* 12:1 (1979) 21.

PS-fractie van D66 Noord-Brabant, 'Wat bezielt ons nu toch?', *Democraat* 16:6 (1983) 3.

Redactie, 'Concept verkiezingsprogramma', *Democraat* 9:3 (1976) 1.

Idem, 'Novembercongres in teken van referendum', *Democraat* 19:3 (1986) 15.

Idem, 'Congres impressies', *Democraat* 11:4 (1978) 5.

Idem, 'D66 toegetreden als waarnemer bij Liberale Internationale', *Democraat* 19:6 (1986) 15.

Idem, 'Politieke geschiedenis', *Democraat* 28:1 (1995) 10.

Ruiter, Bob de, 'U heeft gewonnen', *Democraat* 27:5 (1994) 4.

Schaap, Sybe, 'Liberale partij: een mislukt discussiestuk', *Democraat*, 16:5 (1983) 5.

Schaper, Herman, 'Verslag van de secretaris organisatie', *Democraat* 9:1 (1976) 5.

Straatsma, Rindert, 'D'66 liberaal democratische partij', *Democraat* 16:1 (1983) 7.

Strijers, H., 'Geen ondertitel uit de vorige eeuw', *Democraat* 16:6 (1983) 4.

Terlouw, Jan, 'Beschouwing', *Democraat* 7:3 (1974) 5.

Idem, 'Beste vrienden, dames en heren', *Democraat* 9:4 (1976) 6.

Timman, Theo, 'De grondslagen van D'66', *Democraat* 11:5 (1978) 16.

Veldhuizen, Jan, 'Hoe gaan we verder?', *Democraat* 15:7 (1982) 4.

Ven, F. van der, 'De behoefte aan een omgekeerde Marx', *Democraat* 5:4 (1972) 12.

Vis, Jan, 'Waarom doorgaan met D'66?', *Democraat* 9:2 (1976) 6.

Voorn, Martin, 'Het worden oude tijden', *Democraat* 19:1 (1986) 1.

Idem, 'D66 moet permanente liberale "campagne" voeren', *Democraat* 19:3 (1986) 17.

Vrijhoef, Wim, 'Geloof in eigen kracht', *Democraat* 27:7 (1994) 8.

Wessel, Hans, 'Bijdrage tot de grondslagendiscussie', *Democraat* 11:9 (1978) 9.

Wijers, Hans, 'Ruimte creëren voor nieuwe, schone activiteiten', *Democraat* 31:3 (1998) 9.

Wolff, Arjen, 'Gejuich met stroopwafels', *Democraat* 31:8 (1998) 5.

Wolffensperger, Gerrit-Jan, 'Dilemma en hoogmoed', *Democraat* 16:1 (1983) 3.

Zeevalking, Henk, 'De filosofie van D'66', *Democraat* 11:3 (1978) 14.

Boeken en wetenschappelijke artikelen

- Adams, James, e.a., 'Are Niche Parties Fundamentally Different from Mainstream Parties? The Causes and the Electoral Consequences of Western European Parties' Policy Shifts, 1976-1998', *American Journal of Political Science* 50:3 (2006) 513–529.
- Adams, James, Andrea Haupt, en Heather Stoll, "'What Moves Parties? The Role of Public Opinion and Global Economic Conditions in Western Europe.'", *Comparative Political Studies* 42:5 (2009) 611–639.
- Adams, James en Zeynep Somer-Topcu, 'Policy Adjustment by Parties in Response to Rival Parties', *British Journal of Political Science* 39:4 (2009) 825–846.
- Berlin, Isiah, *Two concepts of liberty* (Oxford 1958).
- Boomsma, Daniël, *De keuze van D66* (Amsterdam 2016).
- Brummer, Coen, *Wat is sociaal-liberalisme?* ('s-Gravenzande 2019).
- Budge, Ian, 'A New Spatial Theory of Party Competition: Uncertainty, Ideology and Policy Equilibria Viewed Comparatively and Temporally', *British Journal of Political Science* 24:4 (1994) 443–467.
- Budge, Ian, Lawrence Ezrow en Michael McDonald, 'Ideology, Party Factionalism and Policy Change: An Integrated Dynamic Theory', *British Journal of Political Science* 40:4 (2010) 781-804.
- Denzau, Arthur en Douglass North, 'Shared Mental Models: ideologies and institutions', *Kyklos* 47:1 (1994).
- Elzinga, Douwe Jan en Gerrit Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002).
- Ezrow, Lawrence e.a., 'Mean Voter Representation versus Partisan Constituency Representation: Do Parties Respond to the Mean Voter position or to Their Supporters?', *Party Politics* 17:3 (2010) 275–301.
- Grinten, Wim van der, 'De kabinetsformatie 1981, gezien door een buitenstaander', *Christen Democratische Verkenningen* 0:10 (1981) 475-483.
- Haupt, Andrea, 'Parties Responses to Economic Globalization: What is Left for the Left and Right for the Right?', *Party Politics* 16:1 (2009) 5-27.
- Janda, Kenneth e.a., 'Changes in party identity: Evidence from Party manifestos', *Party Politics* 1:2 (1995) 171-196.

- Jost, John, Cristopher Federico en Jaime Napier, 'Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities', *Annual review of Psychology* 60:1 (2009) 307-337.
- Land, Menno van der, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003).
- Maas, Peter, *Kabinetsformaties 1953-1973* ('s-Gravenhage 1981).
- Meyer, Thomas en Bernhard Miller, 'The niche party concept and its measurement', *Party Politics* 21:2 (2013) 259-271.
- Schumacher, Gijs, Catherine de Vries en Barbara Vis, 'Why Do Parties Change Position? Party Organization and Environmental Incentives', *The Journal of Politics* 75:2 (2013) 464-477.
- Somer-Topcu, Zeynep, 'Timely Decisions: The Effects of Past National Elections on Party Policy Change.', *The Journal of Politics* 71:1 (2009) 238-248.
- Veldhuizen, Jan e.a. ed., *D66: Een Blijvend appèl: 35 Jaar Werken Aan Vernieuwing* (Alphen aan de Rijn 2001).
- Voerman, Gerrit ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995).
- Idem, *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999).
- Idem, *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000).
- Voss, Vivian, *Beeld van een partij* (Haarlem 1981).
- Žižek, Slavoj, *The sublime object of ideology* (Londen 1989).
- Wagner, Markus, 'Defining and measuring niche parties', *Party Politics* 18:6 (2012).

Krantenartikelen

- Bles, Wilfried van der en Teun Lagas, 'Els Borst', *Trouw* (7 juni 1997).
- Farnsworth, Clyde, 'A star rises in Dutch politics', *New York Times* (17 februari 1967).
- Goslinga, Hans en Marcel ten Hooven, 'Hans van Mierlo: paarse coalitie zal het denken grondig veranderen', *Trouw* (3 april 1993).
- Haagse redactie, 'Terlouw: Links van midden is ruimte voor nieuwe partij', *Algemeen Dagblad* (26 juni 1975).

Parlementaire redactie, 'Terlouw uit de politiek', *Telegraaf* (29 oktober 1982).

Redactie, 'Eindelijk heeft D66 een ondertitel: 'sociaal-liberale partij', *Volkskrant* (23 november 1998).

Redactie, 'Voorzitter D66 gaat voor ledenrecord', *Parool* (28 oktober 2009).

Schouten, Rob, 'Landen', *Trouw* (15 april 1998).

Terlouw, Jan, 'D'66 inbreng straks in andere vorm', *Parool* (19 september 1974).

Vermaas, Peter, 'Gele Rozen', *De Groene Amsterdammer* 47 Geraadpleegd via:

<https://www.groene.nl/artikel/gele-rozen> (18 november 1998).

Westerwoudt, T.W., 'Terlouw groeit mee met enthousiasme D66', *NRC Handelsblad* (9 december 1976).

Websites en overig materiaal

Andere Tijden, 'Kabinet in crisis', *VPRO*, geraadpleegd via:

<https://anderetijden.nl/programma/1/Andere-Tijden/aflevering/119/Kabinet-in-crisis> (6 augustus 2020).

D66, 'Verkiezingsprogramma 1981-1985', Geraadpleegd via: <http://dnpprepo.ub.rug.nl/221/> (7 augustus 2020).

Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen, 'D66 ledentallen per jaar (1966)', geraadpleegd via: <https://dnpp.nl/pp/d66/lt/perjaar> (3 augustus 2020).

Ham, Piet van der, 'D'66 moet loskomen van de P.v.d.A.', geraadpleegd via:

<https://archief.d66.nl/homepage/congres-14/> (3 augustus 2020).

Idem, 'Van democraten '66 tot sociaalliberalen '74', geraadpleegd via:

<https://archief.d66.nl/homepage/congres-14/> (3 augustus 2020).

Idem, 'Nieuw perspectief voor D'66, een liberaal progressieve partij.', geraadpleegd via:

<https://archief.d66.nl/content/uploads/sites/415/2016/10/C14-Nieuw-perspectief-voor-D66-een-liberaal-progressieve-partij.pdf> (3 augustus 2020).

Initiatiefcomité D66, 'Appèl' (ZP 1966).

Kiesraad, 'Gemeenteraad 31 december 1973', geraadpleegd via:

<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR19731231> (3 augustus 2020).

Mierlo, Hans van, 'Verkiezingsspot Januari 1967', geüpload door Democraten66 (3 maart 2016) <https://www.youtube.com/watch?v=EcrKNSbXx-0>

Merriënboer, Johan van, '*Verkiezingen- PvdA wint met overmacht in 1977, maar verliest de formatie*', Centrum voor Parlementaire Geschiedenis Radboud Universiteit.

Geraadpleegd via: <https://www.ru.nl/cpg/@1085093/verkiezingen-pvda-wint-overmacht-1977-verliest/> (6 augustus 2020).

Redactie, 'Democrats 66 (D66)' *Parlement.com* Geraadpleegd via:

https://www.parlement.com/9353000/1/j9tvhajcor7dxyk_j9vvknrezmh4csi/vh8lnhrowwy0 (17 augustus 2020)

Regeerakkoord 1994 ('s-Gravenhage 1994) 24.